

НАРОДНА УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ

**УКРАЇНСЬКА МОВА
(МОРФОЛОГІЯ): ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК**

Видавництво НУА

НАРОДНА УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ

**УКРАЇНСЬКА МОВА
(МОРФОЛОГІЯ): ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК**

Навчальний посібник для студентів I курсу,
які навчаються за напрямом підготовки
6.020303 – Філологія
(кредитно-модульна система)

Харків
Видавництво НУА
2015

УДК 811.161.2'366(072.5)
ББК 81.411.1-923.21
У 45

*Затверджено на засіданні кафедри українознавства
Народної української академії
Протокол № 10 від 11.05.2015*

Автор - упорядник *Г. В. Купрікова*
Рецензенти: канд. філол. наук *Т. М. Берест*,
канд. філол. наук *О. В. Слюніна*

У 45

Українська мова (морфологія): теоретичний блок: навч. посіб. для студентів 1 курсу, які навчаються за напрямом підготовки 6.020303 – Філологія (кредит.-модул. система) / Нар. укр. акад., [каф. українознавства ; авт.-упоряд. Г. В. Купрікова]. – Харків : Вид-во НУА, 2015. – 104 с.

У посібнику висвітлено важливі питання програмного матеріалу з курсу «Українська мова (морфологія)». Особливу увагу зосереджено на актуальних проблемах мовних норм і культури професійного мовлення. З метою ефективного засвоєння граматичної системи української мови до кожної теми подано питання, що виносяться на розгляд, матеріал до самостійного вивчення, перелік наукової літератури, питання для самоконтролю.

Посібник призначено для студентів I курсу факультету «Референт-перекладач», а також для всіх, хто цікавиться проблемами культури української мови.

**УДК 811.161.2'366(072.5)
ББК 81.411.1-923.21**

© Народна українська академія, 2015

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Модуль 1. Іменні частини мови	
Тема 1.1 Уживання форм іменників.....	5
Питання для самоконтролю.....	21
Тема 1.2 Уживання форм прикметників.....	22
Питання для самоконтролю.....	25
Тема 1.3 Уживання форм числівників.....	26
Питання для самоконтролю.....	31
Тема 1.4 Уживання форм займенників.....	32
Питання для самоконтролю.....	39
Модуль 2. Прислівник.....	40
Питання для самоконтролю.....	49
Модуль 3. Дієслово, його граматичні категорії та форми.....	50
Питання для самоконтролю.....	69
Модуль 4. Службові частини мови.	
Вигук. Словотвір і словотворення. Морфеміка.....	70
Питання для самоконтролю.....	97
Теми для написання індивідуальних науково-дослідних завдань.....	98
Перелік навчально-методичної літератури.....	102

Передмова

Підготовка кваліфікованих спеціалістів, а особливо філологів, передбачає добре знання ними морфології української мови, оволодіння високою культурою усного мовлення, яке забезпечується розумінням тих основних закономірностей і тенденцій, які виявляються у його сфері. Актуальність появи посібника визначається процесами реформування системи вищої освіти. Рецензоване видання надасть студентам можливість якісніше здійснювати самостійне навчання, що, як відомо, є однією з основних вимог Болонського процесу.

Пропонований навчальний посібник має на меті допомогти студентам правильно вживати мовні засоби, застерегти від найпоширеніших помилок, навчити оцінювати мовні варіанти й знаходити найдоцільніші граматичні засоби для кожної конкретної мовленнєвої ситуації. Посібник складається із чотирьох тематичних блоків, кожен з яких створений з урахуванням останніх надбань сучасного українського мовознавства та лінгводидактики. Розглянуто основні граматичні поняття, принципи поділу слів за частинами мови, запропоновано детальний опис лексико-граматичних розрядів повнозначних, службових слів та вигука. Викладений матеріал максимально лаконізовано й унаочнено, проілюстровано численними прикладами, які дадуть змогу студентам, що вивчають українську мову, краще осмислити теоретичні положення та збагатити свій словниковий запас. У багатьох випадках приклади дібрано свідомо, з урахуванням відмінностей між українською та російською мовами й тих проблем, які можуть виникати в студента під час вивчення окремих частин мови та відповідних граматичних категорій (відмінювання й вживання іменників, кількісних і порядкових числівників, творення видових пар, особових форм дієслова й таке інше). У тематичному блоці, присвяченому колу питань з морфеміки та словотвору, уміщено найважливіший матеріал про статус, типи морфем, морфемний склад слова, основні поняття словотвору, засоби та способи творення слів в українській мові.

Модуль 1. Іменні частини мови

Тема 1.1 Уживання форм іменників

Питання, що виносяться на розгляд

1. Морфологія як розділ мовознавства. Класифікація частин мови.
2. Іменник як частина мови, основні граматичні категорії та форми.
3. Поділ іменників на відміни та групи.
4. Парадигми відмінювання іменників. Особливості флексій іменників мішаної групи I відміни, іменників з основою на **-р** II відміни. Специфіка IV відміни. Закінчення родового відмінка однини II відміни.
5. Роль кличного відмінка в українській мові.
6. Утворення звертань із двох та більшої кількості слів.
7. Визначення роду невідмінюваних іменників іншомовного походження.
8. Родова форма іменників на **-ище**.
9. Іменники спільного роду.
10. Рід іменників, що вживаються тільки в множині.
11. Розбіжності в належності деяких іменників спільнослов'янського походження до певних родів і відмін в українській та російській мові.
12. Множинні та одинні іменники в українській мові.
13. Залишки двоїни в сучасній українській мові.

Література

1. Зубков М. Г. Сучасна українська ділова мова / М.Г. Зубков. – Х.: СПД ФО Співак Т. К., 2011. – С. 175 – 186.
2. Микитюк О.Р. Сучасна українська мова: Морфологія (іменник, прикметник): Конспект лекцій для студентів спеціальності «Прикладна лінгвістика». – Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2006. – 52 с.
3. Середницька А.Я., Куньч З.Й. Українська мова за професійним спрямуванням: Навч. посібник / За ред. канд. філол. наук Г.Л. Вознюка. – К.: Знання, 2010. – 211 с.
4. Сучасна українська мова: Підручник / О.Д. Пономарів, В.В. Різун, Л.Ю. Шевченко та ін.; За ред. О.Д. Пономарева. – К.: Либідь, 2008. – С. 142 – 166.
5. Ющук І.П. Практикум з правопису і граматики української мови / І.П. Ющук. – К.: Освіта, 2012. – С. 93 – 116.

Матеріали для самостійного вивчення

1. Лінгвістичний термін граMATика походить від *грец.* словосполучення – *письмове мистецтво*, що свідчить про практичний характер цієї дисципліни в античному грецькому світі; основним її завданням було навчити правильно писати й

правильно розуміти написане.

Термін «граматика» має двояке значення: 1) наука про граматичну будову мови; 2) сама граматична будова мови.

Грамати́ка як наука досліджує, описує творення слів, їхні граматичні значення й форми та існуючі в мові засоби поєднання їх у речення для вираження думки. Залежно від об'єктів, які вона вивчає, грамати́ка як наука поділяється на дві частини: морфологію і синтаксис.

Морфологія – це розділ граматики, що вивчає внутрішню граматичну будову слова і граматичні класи слів.

До складу наукових понять граматики входять передусім такі узагальнені граматичні поняття: граматичні форми, граматичні значення, граматичні категорії. До складу смислової структури слова, поряд з його лексичним значенням, входять ще відповідні граматичні значення.

Грамати́чне значення – це таке абстраговане поняття, яке оформляє лексичне значення й виражає різні його відношення за допомогою граматичної форми.

Грамати́чні значення, на відміну від лексичних, не співвідносяться безпосередньо з предметами, явищами й ознаками об'єктивної дійсності; вони відображають різні типи відношень між словами з лексичним значенням. Тобто лексичне значення пов'язане насамперед з номінацією, з називанням відчуттів, уявлень, понять, що, у свою чергу, відображають предмети й ознаки об'єктивного світу; грамати́чне значення характеризується вираженням відношень між словами – носіями лексичних (номінативних) значень для оформлення повідомлень про процеси і явища, що відбуваються в об'єктивній дійсності. Отже, усі так звані службові слова, що використовуються для вираження взаємозв'язку між повнозначними (номінативними) словами, є носіями грамати́чних значень. Повнозначні (номінативні) слова, крім лексичного значення (чи значень), мають також грамати́чне, оскільки в процесі мовної діяльності вони так чи інакше пов'язані з іншими повнозначними словами. Тобто грамати́чне значення відповідно оформляє лексичне значення слова.

Грамати́чне значення тісно пов'язане з лексичним; лексичне значення є субстратом, підосною існування відповідного грамати́чного значення. Грамати́чне значення посередньо, через лексичне, співвідноситься з об'єктивною дійсністю.

Відмінність між грамати́чним і лексичним значенням виявляється також у плані їх вираження: грамати́чне значення виражається за допомогою відповідних грамати́чних засобів, що входять до складу слова (афікси); лексичне ж значення передається цілим словом (напр. *стіл, дуб, підручник* – ч.р, одн., наз. відмінок).

Грамати́чна форма. Слово *форма* походить від латинського слова *вигляд*.

Грамати́чні форми слова – це засоби вираження грамати́чних значень, показник грамати́чних значень. Найчастіше виражає одне грамати́чне

значення або кілька якась одна морфема, напр.: закінчення *-и* в іменника. Це може бути й родовий відмінок однини (*дороги*), і називний множини (*батьки*, *дороги*), а закінчення *-і* виражає і родовий однини (*землі*), й давальний та місцевий однини, називний та знахідний множини (*землі*), тобто є омонімічним для кількох відмінків. Проте не можна ототожнювати граматичну форму з морфемою – вона визначається з усього слова взагалі. Граматичне значення й граматична форма нероздільні: не може бути граматичного значення, яке б не виражалось граматичною формою, і, навпаки, немає таких граматичних форм, що не були б носіями певного граматичного значення. Граматичне значення визначає граматичну форму, і навпаки. Між граматичною формою й граматичним значенням як її змістом існує діалектичний узаємозв'язок, у якому граматичне значення відіграє вирішальну роль. Зміна граматичного значення одночасно зумовлює зміну його граматичної форми.

Один і той же формальний показник може бути носієм кількох граматичних значень одночасно. Проте це не значить, що декілька граматичних значень передаються однією і тією ж граматичною формою. Поняття граматичної форми слід розуміти ширше. Це не тільки певний формальний показник, а і його відношення до інших показників, що виступають у цьому ж слові при його зміні. Наприклад, формальний показник *-у* в слові *пиш-у* вказує одночасно на такі дієслівні значення: 1-у особу, однину, теперішній час, активний стан, дійсний спосіб. Кожне із цих значень виражається за допомогою одного й того ж формального показника, бо він по-різному протиставляється іншим формальним показникам дієслова.

І, навпаки, одне й те ж граматичне значення може виражатися кількома різними граматичними формами. Наприклад, відмінкові значення іменників у сучасній українській літературній мові виражаються системою форм з різними типами закінчень: *голов-а*, *дуб*, *тінь*, *серц-е*, *міст-о* – називний однини; *голов-и*, *дуб-а*, *тін-і*, *серц-я*, *міст-а* – родовий однини і т. д.

Грамматичними формами можуть бути афікси – суфікси й префікси: *розоряти* – *розорити*, *дати* – *давати*, *ступати* – *ступнути*, *казати* – *сказати*, *нагородити* – *нагороджувати*, *співати* – *заспівати*. Показником граматичного значення може виступати наголос (*голови* – *голови*, *пізнаю* – *пізнаю*, *вибігати* – *вибігати*).

Засобом вираження граматичного значення іноді виступають службові слова, найчастіше прийменники, частки. Зрідка використовуються суплетивні форми (форми одного й того ж слова, які утворюються від різних коренів чи основ: *брати* – *взяти*, *я* – *ми*, *поганий* – *гірший*, *гарний* – *кращий*). Допоміжне значення мають такі засоби граматичних значень, як порядок слів у речення (*Сміх викликає гнів*), чергування звуків (*перемога* – *перемозі*, *заготовити* – *заготовляти*). Інколи граматичне значення встановлюється в контексті (*Голова зборів сказала*).

Грамматичні форми поділяються на два типи: морфологічні і синтаксичні. Морфологічні форми – це видозміни одного і того ж повнозначного слова, що характеризують його здатність поєднуватися з іншими повнозначними словами

або виражають певні абстраговані від лексичного змісту слів поняття (часу, ступеня інтенсивності вияву ознаки тощо). Сукупність усіх морфологічних форм слова становить його парадигму. Синтаксичні форми — це способи вираження типів поєднуваності слів.

До морфологічних форм належить не лише система закінчень, але й система відповідних основ. Наприклад, у парадигмі іменників типу *селянин* систему форм цього слова творять не тільки відповідні закінчення *селянин-а, селянин-ові*, а й зміна основи слова: *селян-и* (пор. також *рік і в роц-і, біг-ти – біж-и-ш* і т. д.).

Морфологічну форму треба відрізнити від оформлення слова. Усі слова мають якість оформлення, але не всі слова мають граматичну форму. Наприклад, службові частини мови оформлені, але не мають граматичної форми. Невідмінювані іменники також відповідно оформлені, хоч і не мають морфологічних показників, які виражають граматичні значення властивих іменникові роду, числа й відмінка. Ці значення морфологічні, бо їх існування зумовлене наявністю в іменника парадигм роду, числа й відмінка, але виражаються вони за допомогою синтаксичної форми: поєднанням іменника з відповідними формами прикметника, прикметникового займенника і частково дієслова (форм минулого й давноминулого часу та умовного способу).

Граматична категорія. Одним з найважливіших і при цьому найскладніших центральних понять граматики (морфології і синтаксису) є граматична категорія. Термін «*граматична категорія*» у нашу граматичну науку ввів О.О. Потебня. Граматична категорія – це найбільш узагальнене поняття, яке об'єднує однорідні граматичні значення, виражені різними мовними засобами. Так, однини і множина становлять категорію числа, недоконаний і доконаний вид – категорію виду, дійсний, умовний і наказовий способи – категорію способу. Граматичні категорії за своїм способом не однакові. Категорія числа охоплює багато частин мови, так само й роду, а категорії часу, способу властиві тільки дієсловам. Поняття граматичної категорії є родовим стосовно кожного ряду підпорядкованих їй взаємозалежних граматичних значень. Наприклад, граматична категорія відмінка – це таке родове загальне граматичне поняття, якому підпорядкована вся система відмінків як видових понять, виражених за допомогою системи відповідних граматичних форм.

До складу морфологічних категорій сучасної української літературної мови належать такі: роду, числа, відмінка, ступенів порівняння, перехідності/неперехідності, особи, часу, способу, виду, стану.

Морфологічні категорії характерні для змінних частин мови: іменника, прикметника, займенника, числівника, дієслова.

Частини мови – лексико-граматичні класи слів, кожен із яких характеризується морфол., синтакс., лекс.-сем. особливостями. Принципи віднесення слів до різних частин мови досі не усталені, тому в різних граматичних розробках визначається неоднакова кількість частин мови. Загальноприйнята класифікація, в основу якої покладено морфологічний

принцип, що доповнюється синтаксичним і лексико-семантичним. Кожна частина мови має певний граматичний стрижень, який об'єднує усі належні до неї слова. Для іменників – це предметність, для прикметників – ознака, що супроводжує предметність, для дієслів – процесуальність та ін. Головною морфологічною ознакою, покладеної в основу лексико-граматичної класифікації слів, є здатність або нездатність їх до формотворення (словозміни). За цією ознакою виділяють змінювані і незмінювані слова.

За співвіднесеністю з поняттям слова поділяються на повнозначні (співвідносні з поняттям) і неповнозначні (не співвідносні з поняттям).

До змінюваних повнозначних слів належать ім., прикм., числ., займ., дієслово, до незмінюваних – прислівник.

Неповнозначні слова не мають парадигми словозміни, граматично поєднуються з іншими словами в реченні, не співвідносяться з поняттями. Це клас службових слів, серед яких виділяють прийменники, сполучники, частки. Поза частинами мови перебуває вигук, який виступає як еквівалент слів і речень.

Значення перехідних явищ у СУМ полягає в тому, що вони роблять мову гнучкішою, багатшою, адже за допомогою таких переходів утворюються граматичні омоніми (омоформи), які сприяють збагаченню лексичного запасу мови. Найпоширенішими є перехід прикметників у іменники (субстантивация), дієприкметників у прикметники (ад'єктивация), різних форм іменників у прислівники (адвербіалізація). **Повнозначні слова (частини мови) переходять у частки мови (службові слова):** у прийменник – прислівники та іменники (препозиціоналізація), у сполучники (кон'юнкціоналізація). **Перехід може бути повним і неповним.**

Партикуляція – це перехід прислівників, сполучників, займенників та дієслів у частку (наприклад, *Як чудово сказано!*).

Перехід інших частин мови у вигуки називається **інтер'єктивациєю** (наприклад, *подумаєш!*, *прошу!*, *прощавайте!*).

2. Іменник – змінювана повнозначна частина мови, яка має значення предметності, що виражається в граматичних категоріях роду, числа і відмінка. У реченні іменники найчастіше вживаються у ролі підмета, додатка, НО, іменної частини складеного присудка, обставини.

Однією з найістотніших ознак, якою іменник відрізняється від інших частин мови, є категорія роду – самостійна, синтаксично незалежна категорія.

Належність того або іншого іменника до певного роду визначається лексичним значенням, морфологічними ознаками (х-ром основи та відмінковими закінченнями в різних типах відмін), синтаксичними зв'язками з іншими словами в реченні (узгодж. прикм, дієприкм, займ. тощо). Категорія роду в ім. – назвах істот та ім. – назвах предметів вир-ся по-різному.

В іменників назвах істот категорія роду має семантичний характер (батько-мати, дід – баба). В іменників, що означають неживі предмети, категорія роду асемантична. Пор. компоненти лекс-сем. груп, які диференціюються за родами: назви меблів – стілець (ч.р.), полиця (ж.р), ліжко

(с.р.). Іменниковий рід виз-ся за закінченням наз.в.одн.: ч.р.:

– нульова флексія (будинок, обрій, ячмінь, свинець);

–о (соловейко, батько, Дмитро);

–е (вовчище, комарище, кабанище);

–а, –я (староста, воєвода).

Ж.р.:

–а, –я (калина, вода, земля);

– нульова флексія (велич, капость, мідь, мазь).

С.р.:

–о (вікон, дно, добро);

–е (горе, море, поле);

–а (дівча, лоша, ведмежа);

–я (картанья, орля).

Двоїста граматична природа узгоджувальних можливостей виявляється в **іменників спільного роду**, які означають осіб чоловічої та жіночої статі. Здебільшого це клас назв, які дають експресивну характеристику означуваної особи (вереда, забіяка, блудяга, волоцюга). Іменники подвійного (спільного) роду характеризує яскрава експресивність, їх уживають здебільшого в розмовному мовленні, зокрема у фамільярному просторіччі: *Ти така зануда і Ти такий зануда*. До них наближаються іменники жіночого роду, які вживають щодо чоловіків, та іменники середнього роду, які вживають щодо осіб чоловічої та жіночої статі. Ці іменники узгоджуються в реченні тільки граматично, тобто іменники жіночого роду узгоджуються тільки в жіночому роді (*Він така свиня*), а іменники середнього роду – тільки в середньому роді (*Оленко! Ти моє кошенятко!; Андрійку! Ти моє сонечко!*).

Форми чоловічого й жіночого роду є паралельними в позначенні осіб жіночої статі за їх професією, посадою, званням та ін. Колись різні професії, посади, звання могли мати тільки чоловіки, тому й назви їх передавали в мові іменники чоловічого роду (*академік, асистент, чумака, суддя*). Це позначилося й на нових назвах (*президент, Голова Верховної Ради України*). Форма чоловічого роду тут не характеризує за статтю, тому її застосовують і щодо жінок (*академік Степова В.І.*). Від багатьох таких форм є паралельні форми жіночого роду (*лікарка, аспірантка*), які широко використовують у розмовному, художньому мовленні, в окремих жанрових різновидах публіцистичного стилю, але в офіційно-діловому стилі назви посад, професій, звань та ін. уживають здебільшого в чоловічому роді (*лікар Весельська Т.К., аспірант Лесечківська Н.Ю.*). Багато іменників чоловічого роду – назв за професією, званням, посадою тощо – не мають паралельних форм жіночого роду: *адвокат, менеджер, муляр, міністр, нотаріус, прокурор, тренер, хірург*. Немає відповідників жіночого роду в усіх складених назв посад, звань та ін.: *головний бухгалтер, молодший державний інспектор, старший викладач, провідний технолог, стажист-дослідник*. Загалом іменники жіночого роду на позначення посад, професій, звань виникли переважно в розмовному мовленні і йому властиві. Під впливом російської мови виникли іменники із суфіксами -

ш(а), -их(а), які є стилістично зниженими назвами жінок. Крім того, за вживання цих іменників виникає двозначність, оскільки вони можуть також називати дружину того, хто має позначувану професію (*генеральша* – жінка-генерал чи дружина генерала?).

На позначення груп осіб чоловічої та жіночої статі, що мають спільну професію, вид заняття тощо, уживають іменник чоловічого роду: *Шановні студенти!* А не: *Шановні студентки і студенти!* Останню форму використовують з певною стилістичною метою (для розрізнення статі). Однак це не стосується офіційних і напівофіційних звертань на кшталт «Панове! Пані і панове! Шановні добродії! Шановні добродійки і добродії!», у яких є цілком рівноцінними обидва варіанти; і тільки в розмовному мовленні перевагу інколи надають другим варіантам. Є іменники жіночого роду, які не мають відповідників чоловічого роду, оскільки позначають традиційно жіночі професії та види занять: *домогосподарка, покоївка, праля*. Іноді лексичні значення спільнокореневих слів – назв осіб чоловічої та жіночої статі – не збігаються: *друкар – друкарка, машиніст – машиністка*.

Якщо іменник чоловічого роду вживають на позначення жінки, але ім'я особи при цьому не називають, то узгоджене означення й присудок мають форму чоловічого роду: *Аспірант написав цікаву працю*. Сполучення на кшталт *доцент Стенишина* вимагають, щоб присудок мав форму жіночого роду. Означення ж у такому разі має форму чоловічого роду: *Мій шеф Наталя Степанишина прийшла вчасно*.

У деяких іменників простежуємо **вагання (хитання) у вживанні форм роду**: *зал – зала, клавіш – клавіша, мандаринчик – мандаринка, абрикос – абрикоса, африкат – африката, вольєр – вольєра, кахель – кахля, лангуст – лангуста, мотузок – мотузка, перифраз – перифраза, спазм – спазма, чинара – чинара*.

Форма роду може:

- пов'язуватися з різним значенням слів (*кар'єр – кар'єра, друкар – друкарка*);
- бути нейтральною в змістовому та стилістичному плані (*жираф – жирафа*);
- мати стилістичне значення (*туфля і туфель – останнє заст.; метод і метода – останнє заст. або наук.; жилет і жилетка – останнє розм.*).

Однокореневі іменники в різних мовах можуть не збігатися в роді (*болем – болєю, ступенем – степенью, рукописом – рукописью*). Сплутування роду таких іменників в українській мові спричинене насамперед впливом російської мови.

Рід невідмінюваних аббревіатур визначають за родом стрижневого слова (іменника в Н.в.): ЗОК (Західне оперативне командування). БЮТ (Блок Юлії Тимошенко), ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури), ОБСЄ (Організація з безпеки і співробітництва в Європі), ЮНІСЕФ (Дитячий фонд ООН).

Рід невідмінюваних іменників іншомовного походження визначають

так. Ці іменники – назви істот – мають чоловічий рід, назви неістот – середній рід. Коли невідмінювані іменники позначають тільки жінок (*фрейлейн, міс, місіс, мадам, фрау, фрекен*), то вони, зрозуміло, належать до жіночого роду. Якщо вжито іменник – назву тварини – і в тексті вказано на самицю, то цей іменник поєднують як іменник жіночого роду (*Кенгуру годувала своє дитя*).

Винятки:

– іменники *цеце, івасі, авеню, кольрабі, салямі, бере (груша), бері-бері (хвороба), страдиварі, альма-матер, фейхоа* належать до жіночого роду;

– слова *сироко, памперо, майстро, грего* та ін. назви вітру, *сулугуні (сир), шимі (танець), кабукі (театр), кавасакі (бот), бефстроганов, євро* є іменниками чоловічого роду;

– іменниками чоловічого й середнього роду є слова *екю, ескудо, па-де-де, па-де-труа, сиртакі, мачете, статус-кво, бренді*;

– слова *есперанто, афгані* (грошова одиниця) є іменниками жіночого й середнього роду;

– невідмінювані багатозначні слова набувають форми того чи іншого роду залежно від значення: *альпака* – ч. і ж. (тварина) і с. р. (шерсть); *каберне* – ч. р. (сорт винограду) і с. р. (вино); *контральто, сопрано* – с. р. (голос) і ж. р. (співачка).

За родовою назвою визначають рід невідмінюваних іменників – географічних та умовних назв: *зелене Тбілісі (місто), ця «Нью-Йорк тайме» (газета)*.

Категорія числа іменників

1. Іменники мають два числа: однину й множину.

Іменники в однині можна співвіднести із займенниками *він, вона, воно* або поєднати із *цей, ця, це*: *цей світ, ця громада, це листя, це коріння*.

Іменники в множині можна співвіднести із займенником *вони* або поєднати із *ці*: *ці дерева, ці корені, ці ножиці, ці Карпати*. Однина й множина іменників звичайно різняться між собою закінченнями: *будинок – будинки, вікно – вікна, дорога – дороги*.

Проте в іменниках середнього роду на –я (*змагання, сузір'я*) закінчення в обох числах збігаються. Число цих іменників визначаємо, орієнтуючись на слова, що стоять при них: *змагання триває – змагання тривають, далеке сузір'я – далекі сузір'я*.

Частина іменників вживається, як правило, **лише в однині**.

Вони означають:

а) назви речовин: *залізо, віск, кров, молоко, чорнило*;

б) збірні назви: *студентство, молодь, дітвора, рідня, морква, бурячиння, листя, проміння, каміння, волосся*;

в) назви дій, якостей, почуттів: *молотьба, хода, бджільництво, байдужість, поспішність, гнів, дружба*;

г) власні назви: *Ольга, Степан, Іванченко, Луцьк, Куренівка*.

Деякі з цих іменників можуть вживатися і в множині, щоправда, набуваючи при цьому трохи іншого значення: *мінеральні води, добірні вина*,

леговані сталі, болі, радості, глибини, світи.

Незначна частина іменників має **тільки множину**. Вони переважно означають:

а) назви предметів, парних за своєю будовою: *ножиці, сани, ворота, штани, челюсті, груди;*

б) деякі збірні назви: *люди, діти, кури, гуси, дрова, дріжджі, меблі, коноплі;*

в) назви дій, станів, почуттів (переважно із суфіксом -ощ-): *лінощі, веселощі, мудрощі, заздрощі, пахощі, жнива;*

г) назви родин рослин і тварин: *злакові, зонтичні, хребетні, яструбині;*

г) деякі власні географічні назви: *Черкаси, Суми, Карпати, Альпи, Осокорки, Маневичі.*

Множинні іменники реального значення однини або множини набувають за допомогою числівників: *одні двері – двоє дверей, одні ножиці – троє ножиць.*

Стилістичні особливості форм числа іменників. Здебільшого іменники мають форми однини та множини. Проте не всі іменники. Велика кількість іменників, що мають тільки форму однини, належать до книжних стилів офіційно-ділового й наукового, а також характеризують окремі галузі виробничо-професійної діяльності: *націоналізм, індустріалізація, фонетика, семасіологія, секретаріат.* У деяких із цих іменників з'явилася множина й **виникло певне стилістичне спрямування: довжини (геодез.), глибини (мор.).** Особливо широко використовують множину для **позначення сортів, марок, різних матеріалів, речовин, великої кількості речовини або великого простору**, який вона заповнює та ін.: *міцні тютюни, витримані вина, нові пластмаси, озимі пшениці.* У розмовному мовленні в таких випадках здебільшого застосовують описові звороти: *високоякісні сталі – сталі найвищих сортів.*

Іменники у формі однини можуть уживати замість множинних іменників, коли вони називають однакові чи подібні предмети, що належать або властиві декільком особам і кожній зокрема (це є характерним для звернень до багатьох людей, наприклад у військових і спортивних командах): *Кроком руш! Пправе плече вперед! До ноги! Нахиліть голову!*

Форма однини властива збірним іменникам: *наше студентство, зелене листя, міцне коріння.* **Форма однини іменників у значенні множини використовується в синекдохах:** Нинішній студент зацікавлений у тому, щоб добре вчитися. В офіційно-діловому стилі синекдоха має інші функції – вона позначає предмети як суцільну множинність: ***Навесні бити зайця заборонено.*** Субстантивовані прикметники й дієприкметники в середньому роді, які позначають сукупність предметів, набувають значення узагальненої збірності (вони поширені в розмовному мовленні): *Крадене не йде на користь* (Павло Назаренко).

Стилістичного значення набуває й уживання власних імен у множині (так позначають людей, схожих на якусь історичну особу чи на літературного героя): *Погляньте на них! Всі справжні Ейнштейни! Це партія*

маленьких гітлерів. При цьому написання власних імен у множині з великої літери засвідчує позитивне ставлення автора до цих людей, а з маленької літери – негативне: *Але наші лапікури аж зі шкіри пнуться, так намагаються вислужитися перед своїми господарями, гублячи при цьому рештки журналістської етики*.

Лише у формі множини вживають іменники зі збірним значенням: *збори, канікули*. Ці іменники характеризують науковий, офіційно-діловий і публіцистичний стилі й належать найчастіше до науково-термінологічної (*субтроніки*), суспільно-політичної (*дебати, кулуари, вибори*), технічної (*вершки, виварки, вигребки*), ділової (*ресурси, кошти, цінні папери*) лексики, яка значною мірою стала загальноновживаною. **Помилкою є віднесення під впливом російської мови до розряду іменників, які вживаються тільки в множині, інших слів: похорони (є й похорон), торги (є й торг).**

Форми числа іменників пов'язані також із їх значенням, з виникненням омонімів і синонімів, що можуть мати експресивні відтінки: *полотно – полотна художника (картини), атмосфера – три атмосфери (техн.), небо – небеса (розм., поетичне)* тощо.

Відмінювання іменників

В українській мові є сім відмінків, кожний з яких відповідає на певне питання:

- називний — хто? щ о? {весна, явір);
- родовий — кого? чого? (весни, явора);
- давальний — кому? чому? (весні, явору);
- знахідний — кого? щ о? (весну, явір);
- орудний — ким? чим? (весною, явором);
- місцевий — на кому? на чому? (на весні, на яворі);
- кличний — хто? що? (весно, яворе).

Називний і кличний відмінки називаються прямими, усі інші — непрямыми.

Деякі іменники не змінюються, а саме:

а) **іншомовні слова, які закінчуються на голосний** (крім -а після приголосного та -я): *амплуа, кашне, протезе, ательє, парі, таксі, бюро, депо, метро, кіно, рагу, кенгуру, меню, інтерв'ю, Нікарагуа, Туапсе, Сочі, Монако, Баку*, але слово *пальто* змінюється: *пальта, пальті, пальтом* і т.д.; в усному мовленні нерідко змінюються також давно запозичені слова *кіно, метро, бюро*;

б) **жіночі прізвища на приголосний та -о**: про Ганну Чубач, з Ліною Костенко; але чоловічі прізвища на приголосний та -о відмінюються: про Петра Чубача, з Юрієм Костенком;

в) **більшість буквених абревіатур**: на *ЧАЕС, послуги ДКО, в СПУ, договір із ВАТ, від райвно*; але: у *загсі, на ЛАЗі, до ВАКу*.

У складних назвах, що пишуться через дефіс, відмінюються, де можна, обидві частини: *музей-квартира – музею-квартири, фабрика-кухня – на фабриці-кухні, Переяслав-Хмельницький – з Переяслава-Хмельницького, Пуща-Водиця – у Пущі-Водиці, Конча-Заспа – під Кончею-Заспою, Новосілка-на-Дністрі – у*

Новосілці-на-Дністрі, Ростов-на-Дону – до Ростова-на-Дону, під Ростовом-на-Дону; але: Кос-Анатольський – Кос-Анатольського, Баден-Баден – у Баден-Бадені.

За тим, як вони змінюються, **іменники поділяються на чотири відміни**. Проте до жодної відміни не належать іменники, які вживаються тільки в множині (двері, Чернівці), які змінюються, як прикметники (вартовий, учительська), і які не змінюються (шоше, кенгуру).

До першої відміни належать іменники жіночого й чоловічого родів, які в називному відмінку однини мають закінчення *-а (-я)*: *хмара, буря, мрія, сирота, лелека, Микола*, сюди також належать іменники жіночого роду із збільшувальним значенням на *-ищ(е)*: *бабище, бородище*.

До другої відміни належать:

а) іменники чоловічого роду, які в називному відмінку однини не мають закінчення *-а (-я)*: *вітер, дощ, день, герой, батько*;

б) іменники середнього роду, які при відмінюванні не приймають жодних суфіксів: *село – села, жито – жита, поле – поля, сонце – сонця, подвір'я – подвір'я, горнятко – горнятка*.

в) іменники подвійного (чоловічого і середнього) роду з суфіксом *-ищ-е* (*дідище, вовчище, котище, вітрище, гарбузище, дубище*).

До третьої відміни належать іменники жіночого роду, які в називному відмінку однини не мають закінчення *-а (-я)*: *радість, сутінь, ніч, подорож, мати*.

До четвертої відміни належать іменники середнього роду, які при відмінюванні приймають суфікси *-ат- (-ят-), -ен-*: *теля – теляти, лоша – лоша́ти, коліща – коліща́ти*; іменників, що приймають суфікс *-ен-*, залишилося всього три: *ім'я – імені, плем'я – племені, сім'я – сімені* (лише в однині); іменники *тім'я і вим'я* **набули ознак другої відміни**.

Логічний хід міркувань під час визначення відміни іменника можна зобразити так:

Поділ іменників I і II відмін на групи

Іменники I та II відмін залежно від того, які голосні під час відмінювання з'являються в них безпосередньо після основи, та від позначення їх на письмі, поділяються на три групи: тверду, мішану і м'яку (іменники III та IV відмін на групи не поділяються).

I, II відміни, тверда група	
Іменники з основою на твердий нешиплячий	<i>береза, дорога, хата, сирота; Дніпро, шлях</i>
I, II відміни, м'яка група	
Іменники з основою на будь-який м'який чи пом'якшений	<i>земля, зоря, армія; поле, море, знання</i>
I, II відміни, мішана група	
Іменники з основою на твердий шиплячий	<i>пожежа, пуща, тиша; плющ, плече, прізвище</i>
Іменники жіночого роду (I відміна),	<i>відьмище, гадючище; дубище, вовчище</i>

подвійного роду (II відміна) на <i>-ищ-е</i>	
Розподіл на групи відмінювання іменників з основою на –р	
Тверда група	
Іменники з основою на <i>-р, -ер, -ір, -ур, -юр</i>	<i>жир, майстер, сувенір</i>
Іменники з постійно наголошеними <i>-ар, -яр, -ир</i>	<i>семінар (семінару, семінаром), футляр (футляра, футляру)</i>
За зразком твердої групи відмінюються іменники	<i>звір, комар, снігур (мн. звірі, комарі, снігурі), хабар, варвар, долар, панцир, пластир (хоч за характером наголошування вони мали б належати до м'якої групи).</i>
М'яка група	
Іменники з основою на <i>-ир, -ар</i> , якщо ці суфікси завжди ненаголошені або при відмінюванні наголос переходить на закінчення	<i>лікар (лікаря, лікарю), кобзар (кобзаря, кобзарю)</i>
Деякі іменники на <i>-р</i>	<i>Ігор, Лазар, токар, козир, лицар, якір, кучер (волосся), єгер</i>
Мішана група	
Іменники, що позначають назви людей за родом діяльності, з основою на <i>-яр</i> і наголосом на закінченні при відмінюванні	<i>школяр, скляр, вугляр, повістяр</i>

Система відмінкових закінчень іменників з основою на –р

Група	Р.в. одн.	О.в.одн.	Н.в. мн.
Тверда	-а	-ом	-и
М'яка	-я	-ем	-і
Мішана	-а	-ем	-і

Іменник **маляр** залежно від наголосу може належати до **мішаної** (маляр — маляр/) або до **твердої** (маляр —ма/ляра) групи.

Паралельні відмінкові форми

У **ДАВАЛЬНОМУ ВІДМІНКУ** іменників чоловічого роду II відміни вживають паралельні закінчення *-ові, -еві (-єві)* та *-у, -ю*. Для назв істот закінчення *-ові, -еві (-єві)* є найуживанішими. В окремих випадках форми на *-ові, -еві* є єдино можливими. Це стосується всіх тих випадків, коли іменники в Р.в. мають закінчення *-у(-ю)*, оскільки омонімія форм Р. і Д.в. спричиняє двозначність: *подяка деканату*. Якщо в тексті поряд стоять кілька іменників чоловічого роду у формі Д.в. однини, то треба вживати варіативні форми: *ректоріві університету, професорові Вакарчуку Іванові Олександровичу вручено Державну премію*.

Кличний відмінок утворюється найчастіше від іменників чоловічого й жіночого роду – назв осіб. Це стилістично нейтральні форми, властиві всім стилям, серед яких найменше – науковому.

Кличний відмінок іменників – назв істот, але не осіб (тобто назв тварин, птахів, риб тощо) - характерний переважно для розмовного мовлення.

Кличний відмінок іменників – назв неістот – уживають переважно в публіцистичному стилі, а також у творах художньої літератури (зокрема в поезії, у фольклорі), які набувають патетичного звучання, мають публіцистичні елементи. Тут кличний відмінок уживають для того, щоб загострити увагу на об'єкті звертання, виокремити його, виявити й викликати до нього певне ставлення: *Україно! Ти для мене диво* (Василь Симоненко).

Неправильне утворення форм кличного відмінка: *Віталію Петровичу* (а не *Віталіє Петровиче*), *Лесю* (а не *Лесе*).

Примітка.

У кличному відмінку однини іменники I відміни мають закінчення *-о, -є, -е, -ю*:

а) закінчення *-о* мають іменники твердої групи: *Оксано, Галино, Анно, Миколо; Петрівно, Михайлівно, Василівно, Сергіївно, Ігорівно* (жіночі імена по батькові); *сестро, дружино, книжко, перемого*;

б) закінчення *-е* мають іменники м'якої та мішаної груп: *Катре, Мотре, Ілле, воле, земле, пісне, душе, круче, тише*;

в) закінчення *-є* мають іменники м'якої групи після голосного та апострофа: *Маріє, Надіє, Соломіє, Дар'є, Наталіє; мріє, надіє*;

г) закінчення *-ю* мають деякі пестливі іменники м'якої групи: *Галю, Надю, Тан., Настю, Ірυσю, Лесю, Наталю, доню, матусю, бабусю*.

У кличному відмінку множини іменники I відміни мають форму, однакову з називним: *сестри, мрії, душі, надії, пісні*.

У кличному відмінку однини іменники II відміни мають закінчення *-у, -ю, -є*:

а) закінчення *-у* мають:

іменники твердої групи із суфіксами *-ик, -ок, -к*: *батьку, синку, братику, полковнику, пожежнику, котику; Ростику, Петрику*; також безсуфіксні іменники *діду, сину, тату*;

іншомовні імена з основою на *г, к, х*: *Джеку, Жаку, Людвігу, Фрідріху*;

деякі іменники мішаної групи з основою на **шиплячий** (крім ж): *товаришу, слухачу, читачу; Петровичу, Михайловичу, Олександровичу, Ігоревичу, Григорійовичу* (чоловічі імена по батькові);

б) закінчення *-ю* мають іменники м'якої групи: *Андрію, Василю, Сергію, Віталію, Юрію, Ігорю (і Ігоре), Олексію, Геннадію; лікарю, краю, вчителю, місяцю, герою, дідусю*;

в) закінчення *-є* мають:

безсуфіксні іменники твердої групи: *Іване, Володимире, Петре, Богдане, Тарасе, Вікторе, Михайле, Олеже (і Олегу), Ростиславе; пане, голубе, друже*,

брате, козаче, орле, соколе;

іменники м'якої групи із суфіксом *-ець*: *хлопче, молодче, женче* (від *жнець*), *кравче* (від *кравець*), *шевче* (від *швець*) (*але: бійцю, знавцю, продавцю, борцю, добровольцю*);

деякі іменники мішаної групи, зокрема власні назви з основою на *ж, ч, ш, дж* і загальні назви з основою на *р, ж*: *Довбуше, Кайдаше; стороже, школярє, теслярє, малярє, гуслярє;*

г) прізвища прикметникового походження на *-ів (-їв), -ов, -ев (-єв), -ин, -ін (-їн)*, як *Глібов, Тютчев, Щоголів, Романишин*, у звертанні мають форму називного і форму кличного відмінка: *Глібов і Глібове, Романишин і Романишине*; географічні назви, до складу яких входять зазначені суфікси, мають у кличному відмінку закінчення *-є*: *Києве, Львове, Харкове, Лебедине*.

У звертаннях, що складаються з двох власних назв – імені та по батькові, обидва слова мають закінчення кличного відмінка: *Олексію Петровичу, Іване Володимировичу, Василю Михайловичу, Богдане Вікторовичу, Святославе Ігоровичу, Миколо Петровичу, Юрію Ярославовичу, Олегу Євгеновичу*.

У звертаннях, що складаються із загальної назви та імені, обидва слова мають закінчення кличного відмінка: *брате Петре, пане Юрію, пані Ольго, колего Ярославе*.

У звертаннях, що складаються із загальної назви та прізвища, закінчення кличного відмінка має тільки загальна назва, а прізвище завжди вживаються у формі називного відмінка: *друже Максименко, колего Іваничук, пане Петришим, добродійко Ясницька, пане Хвильовий*.

У звертаннях, що складаються з двох загальних назв, закінчення кличного відмінка мають обидва слова, хоч друге слово може мати й форму називного відмінка: *добродію бригадире (бригадир), пане лейтенанте (лейтенант), пане професоре (професор), пане директоре (директор)*.

У кличному відмінку множини іменники II відміни мають форму, однакову з називним: *брати, товариші, учителі, краї*. Деякі іменники можуть мати паралельне закінчення *-ове*: *брати (і братове), свати (і сватове), пани (і панове)*.

У кличному відмінку однини іменники III відміни мають закінчення *-є*: *Любове, радосте, ночє*;

У кличному відмінку множини іменники III відміни мають форму, однакову з формою називного: *радості, ночі*.

У кличному відмінку однини і множини іменники IV відміни мають форму, однакову з формою називного: *теля, вовченя, ім'я; телята, вовченята, імена, племена*.

У кличному відмінку іменники, що мають тільки форму множини, мають закінчення, як у називному відмінку: *гуси, діти, кури, люди, радощі*.

Закінчення іменників чоловічого роду у Род.в. одн.

-а (-я) мають іменники, які означають:

1. Назви істот, осіб: *аудитора, бухгалтера, лікаря, менеджера, підприємця*.

2. Назви конкретних обчислювальних предметів: *формуляра, бланка*.
3. Назви мір довжини, об'єму, часових понять, ваги: *сантиметра, метра, гектара, тижня, місяця, кілометра, кілограма (але року, віку)*.
4. Іменники-терміни: *підмета, присудка, квадрата, іменника*.
5. Власні назви населених пунктів: *Львова, Тернополя, Києва, Миколаєва*.
6. Назви місяців, днів тижня: *червня, січня, понеділка*

Закінчення -у (-ю) мають іменники, які означають:

1. Назви збірних понять: *соняшнику, цукрового буряку, колективу*.
2. Назви установ організацій, закладів: *університету, гастроному, театру*.
3. Назви будівель та їх частин: *коридору, вокзалу, палацу (але: млина, гаража (з наголосом на закінченні -а, -я))*
4. Назви явищ природи: *снігу, дощу, урагану*.
5. Назви абстрактних понять, процесів: *бігу, мітингу, бізнесу*.
5. Запозичені терміни: *імпульсу, синтезу* тощо.

Деякі іменники вжив. з паралельними закінченнями –а та –у залежно від наголосу: *гурта/, гу/рту, моста/, мо/сту, стола/, сто/лу, двора/, дво/ру, полка/, по/лку*.

Закінчення іменників у родовому відмінку множини

I відміна

Родовий відмінок іменників I відміни у род. відм. – **флексія нульова:** *земель, праць, ідей, надій*.

Характерне чергування е, о з і: *особа – осіб, сирота – сиріт, слободі – слобід, ягода – ягід*.

Зазначена закономірність порушується діянням аналогії. З одного боку, чергування часто охоплює ті випадки, коли о основи пізнішого походження (*голова – голів, борода – борід, сторона – сторін*), з другого боку, в цих формах часто відсутнє чергування, хоч в основі іменника виступає навіть етимологічний о: *вода – вод, тополя – тополь, шкода – шкод, комора – комор, турбота – турбот, затока – заток*.

Окремі іменники можуть мати подвійні форми: *лоз – ліз, сльоз і сліз, нор і нір, коз і кіз, стодол і стоділ, панчоx і панчіx*.

У формі родового множини основи іменників I відміни можуть зазнавати ще й інших змін. Якщо в кінці основи збігаються два приголосних звуки, то між ними з'являються голосні о, е: *балка – балок, дівка – дівок, жінка – жінок, клепка – клепок, земля – земель*.

Вставний о характерний для іменників з твердим кінцевим – переважно задньоязиковим – приголосним (*іскор, крихот*); вставний е виступає в іменниках з м'яким кінцевим приголосним (*бодня – бодень, гребля – гребель, вівця – овець, копальня – копальень*) і в іменниках з твердим сонорним (зрідка губним) приголосним основи: *весна – весен, борозна – борозен, домна – домен, бондарівна – бондарівен, царівна – царівен, попівна – попівен, мітла – мітел, тюрма – тюрем, війна – воєн, судьба – судеб*.

Щоправда, багато іменників, передусім іншомовного походження, не мають вставних звуків: банд, битв, бірж, бронз, букв, вахт, веранд, нужд, фарб, пільг.

Іменник **сосна** має паралельні форми: **сосон – сосен.**

Ряд іменників може мати паралельні форми форми із вставним голосним і без нього: крихот – крихіт і крихт, іскор – іскр, верстов (прост.) і верств, жертвов (заст.) і жертв.

Дошка – дощок.

Окремі іменники I відміни мають закінчення –ей, що з'явилося під впливом іменників III відміни: статей, свиней, сімей, мишей, вошей.

Для деяких іменників I відміни, переважно чоловічого роду, в родовому відмінку множини характерне закінчення –ів: теслів, сусідів, суддів, старостів.

У деяких іменників жіночого роду, що колись мали тільки чисту основу, форми на –ів виступають як паралельні до форм з нульовою флексією: баб – бабів, губ – губів, легень – легенів.

II відміна

Зауваги до називного відмінка множини.

Іменники з суфіксами –анин, –ин утрачають –ин у множині: міщанин – міщани, селянин – селяни, громадянин – громадяни, болгарин – болгар; хазяїн – хазяї, хазяїни.

У родовому відмінку множини іменники II відміни мають закінчення –ів (-їв), нульову флексію та –ей.

Флексію –ів мають майже всі іменники чоловічого роду твердої, м'якої і мішаної групи: столів, дворів, інженерів.

Це закінчення виступає також у ряді іменників середнього роду м'якої групи: морів, прислів'їв, міжгір'їв, почуттів, відкриттів.

Нульова флексія властива переважній більшості іменників середнього роду всіх трьох груп: сіл, вікон, озер, місць, знань, змагань, прізвищ, облич.

Нульову флексію мають також іменники чоловічого роду, які в множині втрачають –ин: селян, громадян, болгар, татар, киян, харків'ян, хоч винятки серед них можливі.

Іменник чоловік у сполученні з числівниками та іменниками із збірним значенням може мати різні закінчення, що пов'язуються зі зміною в семантиці: тридцять чоловік – у значенні «людей» і тридцять чоловіків – у значенні «людей чоловічої статі».

У формах з нульовою флексією кінцевий звук основи [o] чергується з і: слово – слів, коло – кіл, чоло – чіл; також у повноголосних формах: болото – боліт, долото – доліт, хоч останні можуть виступати з [o].

Звук [e] в іменниках, що мають нульову флексію, як правило, не чергується з [i]: лезо – лез, перо – пер, озеро – озер, помело – помел, стремено – стрепен; у повноголосних: дерево – дерев, джерело – джерел; однак тут бувають винятки: плече – пліч (при паралельних формах плеч і плечей), село – сіл, колесо – коліс, решето – решіт.

Іменники середнього роду з подовженими приголосними в кінці основи в формах родового відмінка множини з нульовою флексією втрачають подовження: *знання – знань, завдання – завдань, засідання – засідань, запрошення – запрошень, оголошення – оголошень, обличчя – облич.*

У кінці чистих основ при збігові двох приголосних між ними вставляються голосні звуки [o], [e]: *зло – зол, вікно – вікон, волокно – волокон; полотно – полотен, відро – відер, весло – весел, ребро – ребер, яйце – яєць.*

Іменник серце у родовому відмінку множини має форму сердець.

Закінчення -ей, властиве кільком іменникам II відміни чоловічого і середнього роду — *коней, гостей, грошей, очей, плечей (також плеч і пліч), ушей (і вух),* — появилось за аналогією до відповідних форм іменників III відміни.

III відміна

Власива флексія –ей: *тіней, вістей, доповідей, областей, печей, ночей.*

IV відміна

Мають нульову флексію: *курчат, телят, імен.*

Питання для самоконтролю

1. Які граматичні категорії має іменник?
2. Які іменники стоять поза відмінами?
3. Як визначається рід іменників, що характеризують людину за родом діяльності, званням, посадою?
4. Як визначається рід невідмінюваних іменників?
5. Як визначається рід аббревіатур?
6. Які іменники вживаються тільки в однині / множині?
7. Поясніть статус вокатива в системі відмінків іменників української мови.
8. Пригадайте правило вживання іменників чоловічого роду II відміни в родовому відмінку однини.
9. Поясніть систему закінчень іменників у родовому відмінку множини.

Тема 1.2 Уживання форм прикметників

Питання, що виносяться на розгляд

1. Розряди прикметників за значенням, особливості кожного розряду.
2. Творення ступенів порівняння якісних прикметників (синтетична та аналітична форми).
3. Поділ прикметників на повні та короткі. Загальноживаність повної форми, сфера функціонування короткої. Паралельність повних і коротких форм деяких прикметників. Незмінність короткої форми. Поділ повних прикметників на тверду і м'яку групу, парадигми їх відмінювання.
4. Особливості словозміни прикметників на *-лиций*.
5. Правопис суфіксів і закінчень прикметників.
6. Основні правила перекладу прикметникових словосполучень з російської українською мовою.

Література

1. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. – К.: Либідь, 1991. – 253 с.
2. Зубков М. Г. Сучасна українська ділова мова: Підручник для студ. вищ. навч. закл. / М. Г. Зубков. – К.: Вперед, 2014. – С. 193–197.
3. Іванова І. Б. Українське ділове мовлення: Навч. пос. / І. Б. Іванова – Х., 2008 – С. 288–294.
4. Капелюшний А. О. Практична стилістика української мови: Навч. посіб. / А. О. Капелюшний– Л.: ПАІС, 2008. – 224 с.
5. Культура фахового мовлення: Навч. пос. / За ред. Н. Д. Бабич. – К., 2005. – С. 225–228.
6. Мацюк З. О. Українська мова професійного спілкування: Навч. пос. / З. О. Мацюк, Н. І. Станкевич. – К., 2010. – С. 180–187.
7. Сербенська О. А. Культура усного мовлення: Практикум: Навч. посіб. / О. А. Сербенська. – К.: Центр навч. літ., 2004. – 216 с.

Матеріали для самостійного вивчення

Найтипівіші порушення трапляються в:

1) утворенні присвійних прикметників: треба *Галин* (а не *Галін*), *Настин* (а не *Настін*), *Наталчин* (а не *Наталкін*), *свекрушин* (а не *свекрухін*), *подружчин* (а не *подружкін*).

Примітка.

а) від іменників **I відміни** присвійні прикметники (*назви осіб*) творяться за допомогою суфіксів **-ин (-їн)**, кінцеві приголосні основи в деяких прикметниках чергуються: **г – ж; к – ч; х – ш:**

Юля – Юлин;

Оксанка – Оксанчин;

Микола – Миколин;

донька – доньчин;

Надя – Надин; дочка – доччин;
Марія – Маріїн; Віка – Вічин;
Соломія – Соломіїн; свекруха – свекрушин;
Ольга – Ольжин; але: Мелашка – Мелацин.

Від іменників **Ілля, суддя** присвійні прикметники утворюються за допомогою суфікса **-ів**, що чергується із суфіксом **-ев** (**-ів** – **-ев**): *Ілля – Іллів, Іллева; суддя – суддів, суддева;*

б) від іменників **II відміни** присвійні прикметники (*назви осіб*) творяться за допомогою суфіксів **-ів (-їв)**:

якщо прикметник утворено від іменника **твердої групи**, то відбувається чергування **-ів** – **-ов**: *батько – батьків, батькова, батькового, батькове; Максим – Максимів, Максимова;*

якщо прикметник утворено від іменника **м'якої чи мішаної групи**, то відбувається чергування **-ів (-їв)** – **-ев (-єв)**: *Василь – Василів, Василева; коваль – ковалів, ковалева; товариш – товаришів, товаришева; Андрій – Андріїв, Андрієва; Юрій – Юріїв, Юрієва, Сергій – Сергіїв, Сергієвого, Сергієва;*

в) від назв тварин (птахів) присвійні прикметники утворюються за допомогою суфіксів **-ів-, -ин- (-їн-), -ач- (-яч-), -ов-, -ев-, нульового суфікса**: *соловейків голос, ластівчине гніздо, зміїна нора, лисячий хвіст, левові пазурі, вовче лігво, ведмежий барліг та ін.;*

2) утворенні ступенів порівняння прикметників: треба найбільш зручні або найзручніші місця (а не найбільш зручніші), більш талановиті або талановитіші студенти (а не більш талановитіші).

Примітка.

Вищий ступінь:

а) **проста (синтетична) форма** утворюється додаванням до звичайної форми прикметника суфіксів **-ш-, -іш-**: *глибокий – глибший, довгий – довший, легкий – легший; гарний – гарніший, мудрий – мудріший, веселий – веселіший.*

Три прикметники пишуться з літерою *щ*: *високий – вищий; хороший – кращий; товстий – товщий (і товстіший).*

Сім прикметників пишуться з літерами *жч*: *тяжкий – тяжчий, важкий – важчий, вузький – вужчий, низький – нижчий, дорогий – дорожчий, близький – ближчий, дужий – дужчий;*

б) **складена (аналітична) форма** утворюється додаванням слів **більш, менш** до звичайної форми прикметника: *більш важливий, більш дорогий, більш потрібний, більш гарна, більш веселі, менш широкий, менш глибокий.*

Найвищий ступінь:

а) **проста (синтетична) форма** утворюється додаванням до простої форми вищого ступеня прикметника префікса **най-** (*якнай-, щонай-*): *найглибший, найдорожчий, якнайкращий, щонайвужчий, щонайлегший;*

б) **складена (аналітична) форма** утворюється додаванням слів **найбільш, найменш** (*якнайбільш, якнайменш, щонайбільш, щонайменш*) до звичайної

форми прикметника: *найбільш важливий, найбільш потрібний, найменш глибокий, якнайбільш широкий, щонайбільш високий*.

Поєднання простої і складеної форм є неправильним: ~~*більш вищий*~~ (треба: *більш високий*), ~~*менш потрібніший*~~ (треба: *менш потрібний*), ~~*найбільш важливіший*~~ (треба: *найбільш важливий*).

Відносні й присвійні прикметники ступенів порівняння не утворюють: *цегляніший, металевіший, більш кам'яний*.

Якісні прикметники, що не утворюють ступенів порівняння:

а) прикметники, що називають абсолютну ознаку: *голий, мертвий, глухий, сліпий, німий, босий, лисий, живий*;

б) прикметники з префіксами й частинами *пре-, за-, над-, все-, пра-, архі-, гіпер-, супер-, ультра-, екстра-, не-, без-, пре-*: *негарний, немудрий, невеселий, недобрый; прекрасний, премудрий, завеликий, задовгий, надпотужний, всесильний, прадавній, архібагатий, гіпершвидкий, суперважкий, ультракороткий, екстраважливий*;

в) назви мастей тварин: *вороний, гнідий, карий, попелястий, чалий, буланій*;

г) назви похідних кольорів: *золотий* (від *золото*), *срібний* (від *срібло*), *вишневий, малиновий, салатовий, бордовий, кавовий, фіалковий, бузковий, коричневий* тощо, а також назви кольорів, запозичені з інших мов: *бежевий* (від *беж*), *фіолетовий* (від *фіолет*);

г) складні прикметники, що пишуться разом або через дефіс: *хитромудрий, жовтогарячий, червоногарячий, чорно-білий, темно-зелений, синьо-жовтий*;

д) прикметники з суфіксами: *-уват- (-юват-)* (*червонуватий, синюватий*); *-ав- (-яв-)* (*жовтавий, білявий*); *-аст- (-яст-), -ист-* (*жовтастий, червонястий, темнистий*); *-енн-, -анн- (-янн-)* (*височенний, невблаганний, незрівнянний*); *-езн-, -елезн-* (*глибочезний, довжелезний*); *-уч- (-юч-), -ущ- (-ющ-), -ач- (-яч-)* (*худючий, хитрючий, добрячий*); *-еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -усіньк- (-юсіньк-)* (*маленький, гарненький, дрібнесенький, малюсінький, білісінький*);

3) використанні невластивого для української мови вживання слова *самий* на означення найвищого ступеня порівняння прикметників: треба *найкращі* студенти (а не *самі* кращі), *найважливіші* справи (а не *самі* важливі), *найулюбленіші* програми (а не *самі* улюблені), *найдорожча* людина (а не *сама* дорога);

4) поєднанні вищого ступеня порівняння прикметників у словосполучення без прийменників чи сполучників (вищий ступінь порівняння прикметників звичайно вимагає після себе прийменників *від, за, над, проти* з відповідними відмінками або сполучників *як, ніж*. Форма родового відмінка без прийменника – калька з російської мови): треба *думка швидша, ніж вітер* (а не *думка швидша вітру*), *воля дорожча за життя* (а не

воля дорожча життя), грушка солодша від яблука (а не грушка солодша яблука);

5) **помилковому використанні форми вищого ступеня в значенні найвищого:** треба зібратися *найкращі* студенти групи (а не *кращі*), *найвища* міра покарання (а не *вища*), *найвища* якість (а не *вища*), відзначимо *найголовніші* здобутки та надбання (а не *головніші*), проаналізуємо *найдостойніші* шляхи вирішення проблеми (а не *достойніші*).

Примітка. Форми ступенів порівняння в конструкціях на зразок: *вищий татунок, вища освіта, старший викладач, молодший науковий співробітник, вищий навчальний заклад, молодші класи, старша школа* втрачають у своєму значенні порівняльну ознаку;

6) **узгодженні прикметника з іменником у назвах певних професій, посад і звань жінок (в офіційно-діловому стилі такі назви мають форму чоловічого роду):** треба *старший викладач* (а не *старша викладачка*), *новий професор* (а не *нова професорка*), *провідний інженер* (а не *провідна інженер*), *новопризначений капітан* (а не *новопризначена капітанша*), *вимогливий директор* (а не *вимоглива директриса*);

7) **утворенні форми прикметників (у ролі означень), що вживаються у сполуках із числівниками 2, 3, 4.** Перевагу віддаємо називному відмінкові множини із закінченням -і: *дві світлі аудиторії, три сумлінні студентки, чотири сучасні комп'ютери, два великі вікна*; рідше вживають такі сполуки з прикметниками в родовому відмінку множини із закінченням -их: *дві світлих аудиторії, три сумлінних студентки, чотири сучасних комп'ютери, два великих вікна*. Це ж стосується і прикметника *останній* перед числівниками від 5 і далі: *за останні п'ять (шість, десять, дев'яносто...) років*. Але: *за п'ять (шість, десять, дев'яносто...) останніх років*.

Питання для самоконтролю

1. Яка роль прикметників у мові?
2. Якими граматичними значеннями та іншими властивостями якісні прикметники відрізняються від відносних?
3. Якими способами можна передати різну міру якості?
4. Від яких іменників творяться присвійні прикметники? Як вибір суфікса залежить від відміни й групи іменника?
5. Чим відрізняються відмінкові форми прикметників твердої і м'якої груп на письмі й у вимові?

Тема 1.3 Уживання форм числівників

Питання, що виносяться на розгляд

1. Значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль.
2. Розряди числівників за значенням: кількісні (на позначення цілих чисел, дробові, збірні) й порядкові.
3. Групи числівників за будовою: прості й складені.
4. Типи відмінювання числівників.
5. Сполучення числівника з іменниками.
6. Особливості використання числівників у ділових паперах.
7. Конструкції на позначення часу.

Література

1. Зубков М. Г. Сучасна українська ділова мова: Підручник для студ. вищ. навч. закл. / М. Г. Зубков. – К.: Вперед, 2014. – С. 218–222.
2. Культура фахового мовлення: Навч. пос. / За ред. Н.Д. Бабич. – К., 2005. – С. 228–231.
3. Мацюк З. О. Українська мова професійного спілкування: Навч. пос. / З. О.Мацюк, Н. І. Станкевич. – К., 2010. – С. 187–196
4. Шевчук С.В. Українське ділове мовлення: Навч. пос. / С.В. Шевчук. – К., 2008. – С. 198–202.

Матеріали для самостійного вивчення

Типовими порушеннями нормативності вживання числівникових форм є:
1) неправильне відмінювання числівників: треба *п'ятдесяти студентів* (а не *п'ятидесяти студентів*), *чотирма студентами* (а не *чотирьома студентами*), *двохсот... дев'ятисот гривень* (а не *двохста...дев'ятиста гривень*), *двомстам... дев'ятистам гривням* (а не *двохста... дев'ятиста гривням*).

Примітка.

Взірці відмінювання числівників:

I тип. Числівник *один* (змінюється за родами, числами та відмінками).

II тип. Числівники – *два, три, чотири, кілька, декілька, багато*; усі збірні числівники: *обидва (обидві), двоє, троє, четверо* і т. д.

Числівники *обидва, обидві* при відмінюванні втрачають частини *-два, -дві*.

Збірні числівники при відмінюванні втрачають суфікс *-ер(о)*.

Числівник *багато* в орудному відмінку має паралельні закінчення *-ма, -ома* (*багатьма, багатьома*).

Числівник **чотири** в орудному відмінку має закінчення **-ма (чотирма)**.

Н. обидва	три	п'ятеро
Р. обох	трьох	п'ятьох
Д. обом	тьом	п'ятьом
З. обидва (обох)	три (трьох)	п'ятеро (п'ятьох)
О. обома	тьома	п'ятьома
М. (на) обох	(на) трьох	(на) п'ятьох

III тип. Числівники від **п'яти** до **вісімдесяти** (крім **сорока**), **кільканадцять**, **кількадесят**.

В основах числівників **шість**, **сім**, **вісім** чергуються голосні.

У складних числівниках цього типу (**п'ятдесят**, **шістдесят**, **сімдесят**, **вісімдесят**) відмінюється лише друга частина.

Ці числівники можуть відмінюватися також як і збірні числівники II типу (мають паралельні закінчення).

Н. сім	п'ятдесят
Р. семи (сімох)	п'ятдесяти (п'ятдесятьох)
Д. семи (сімом)	п'ятдесяти (п'ятдесятьом)
З. сім (сімох)	п'ятдесят (п'ятдесятьох)
О. сьома (сімома)	п'ятдесятьма (п'ятдесятьома)
М. (на) семи (сімох)	(на) п'ятдесяти (п'ятдесятьох)

IV тип. Числівники **сорок**, **дев'яносто**, **сто**. Ці числівники в усіх відмінках, крім називного і знахідного, мають закінчення **-а**.

Н. сорок	дев'яносто	сто
Р. сорока	дев'яноста	ста
Д. сорока	дев'яноста	ста
З. сорок	дев'яносто	сто
О. сорока	дев'яноста	ста
М. сорока	дев'яноста	ста

V тип. Числівники від **двохсот** до **дев'ятисот**, а також **кількасот**.

У цих числівників відмінюються обидві частини.

Перша частина числівників **п'ятсот** – **дев'ятсот** в орудному відмінку має паралельні закінчення **-ма**, **-ома**.

Н. двісті	п'ятсот
Р. двохсот	п'ятисот
Д. двомстам	п'ятистам
З. двісті	п'ятсот
О. двомастами	п'ятьмастами, п'ятьомастами
М. (на) двохстах	(на) п'ятистах

VI тип. Числівники **нуль**, **тисяча**, **мільйон**, **мільярд** і похідні

(відмінюються як іменники).

- Н. тисяча мільйон
- Р. тисячі мільйона
- Д. тисячі мільйону (-ові)
- З. тисячу мільйон
- О. тисячею мільйоном
- М. (на) тисячі (на) мільйоні (-ові)

VII тип. Складені кількісні числівники (скільки) – у них змінюються всі складові частини.

- Н. двісті тридцять п'ять
- Р. двохсот тридцяти п'яти (тридцятьох п'ятьох)
- Д. двомстам тридцяти п'яти (тридцятьом п'ятьом)
- З. двісті тридцять п'ять
- О. двомастами тридцятьма п'ятьма (тридцятьома п'ятьома)
- М. (на) двохстах тридцяти п'яти (тридцятьох п'ятьох)

VIII тип. Порядкові числівники (котрий?) – у складених порядкових числівниках відмінюється останнє слово, а в складних – друга частина числівника.

- Н. тисяча третій вісімдесятий
- Р. тисяча третього вісімдесятого
- Д. тисяча третьому вісімдесятому
- З. тисяча третій (третього) вісімдесятий (вісімдесятого)
- О. тисяча третім вісімдесятим
- М. на тисяча третьому (третім) на вісімдесятому

IX тип. Дробові числівники – у цих числівниках перша частина змінюється як кількісний числівник, а друга – як порядковий.

- Н. три сьомі (-их)
- Р. трьох сьомих
- Д. трьом сьомим
- З. три сьомі (-их)
- О. трьома сьомими
- М. (на) трьох сьомих

Числівники *пів, півтора, півтори, півтораста* не відмінюються;

2) неправильне поєднання числівників з іменниками: *півтора місяця* (а не *півтори місяця*), *півтори порції* (а не *півтора порції*), *дві гривні* (а не *два гривня*), *чотири львів'янина* (а не *львів'янини* чи *львів'яни*).

Примітка.

а) числівник *один (одна, одно, одне)* узгоджується з іменниками в роді, числі й відмінку: *один день, двадцять один місяць, одна хвилинка, одне вікно, одні двері; одного дня, однієї хвилини, одних дверей;*

б) після числівників *два (дві), обидва (обидві), три, чотири*, а також

складених числівників, останнім компонентом яких є **два (дві), три, чотири**, іменник стоїть у називному відмінку множини: *два острови, два брати, дві книги, дві години, обидва студенти, обидва учні, обидві подруги, три тижні, три місяці, чотири дні, чотири університети, тридцять два будинки, сімдесят чотири автобуси*.

Якщо іменник стоїть перед числівниками **два, три, чотири** і вказує на приблизність, то він ставиться у родовому відмінку множини: *днів два (зо два), тижнів три (зо три), місяців чотири*;

в) іменники з суфіксом **-ин-**, який зникає у формах множини, після числівників **два, обидва, три, чотири**, а також складених числівників, останнім компонентом яких є **два, обидва три, чотири**, вживають у формі родового відмінка однини: *громадянин – громадяни – два громадянина; селянин – селяни – обидва селянина; болгарин – болгарини, два болгарина, львів'янин – львів'яни – три львів'янина; киянин – кияни – двадцять чотири киянина*. Це стосується також іменників **ім'я, плем'я**: *два імені, три племені*.

Якщо кількість називається в межах одиниць, то при таких іменниках вживаємо також збірні числівники: *двоє громадян, троє селян, четверо львів'ян, двоє імен, троє племен*;

г) у поєднанні із множинними іменниками та іменниками IV відміни використовуємо збірні числівники **двоє, троє, четверо**: *двоє окулярів (грабель, штанів, воріт, саней), троє дівчат, троє лоша, четверо телят, двоє вовчонат*.

Якщо складений числівник, останнім компонентом якого є **два, три, чотири**, поєднуємо із множинними іменниками чи іменниками IV відміни, то в називному відмінку використовуємо лічильні слова **голова, пара, штука, комплект, примірник**: *Н.в. тридцять чотири голови лоша (але: Р.в. тридцятьох чотирьох лоша), Н.в. двадцять три пари штанів (але: О.в. двадцятьма трьома штанами), два комплекти меблів*;

г) після збірних числівників **двоє, троє, четверо...**, неозначено-кількісних (**кілька, декілька...**), а також **п'ять і більше** (напр.: **шість, десять, тридцять, сто, чотиреста**) іменник стоїть у родовому відмінку множини: *двоє друзів, троє вікон (і три вікна), четверо братів, п'ятеро студентів, декілька разів, п'ять тижнів, шість років, сім грамів, вісім кілограмів, десять будинків, тридцять учасників, сто відсотків, чотиреста кілометрів*;

д) після числівників **тисяча, мільйон, мільярд** іменник стоїть у родовому відмінку множини: *тисяча років, тисячі років, тисячею років; мільйон гривень, мільйона гривень, мільйоном гривень*;

е) після **дробових числівників** іменник стоїть у родовому відмінку однини: *півтора місяця, півтора тижня, півтори години; п'ять цілих дві треті відсотка, двох третіх відсотка, двом третім відсотка; одна друга метра*.

Числівник **півтора** використовують з іменниками чоловічого та середнього роду: *півтора дня, півтора вікна*; числівник **півтори** використовують з іменниками жіночого роду: *півтори хвилини, півтори доби, півтори сторінки*.

У конструкціях **два з половиною (із чвертю), три з половиною (із чвертю), чотири з половиною (із чвертю)** тощо іменник стоїть у називному відмінку множини: *два з половиною дні, три з половиною тиждні, чотири з половиною місяці, два із чвертю літри.*

У конструкціях **п'ять з половиною (із чвертю) і більше** іменник стоїть у родовому відмінку множини: *сім з половиною метрів тканини, вісім із чвертю кілограмів;*

є) у датах назви місяців уживаються тільки в родовому відмінку однини: *перше вересня; вітаємо з першим вересня; третє лютого; вітаємо з Восьмим березня;*

ж) зі збірними та речовинними іменниками можуть поєднуватися лише числівники *багато, мало, чимало*: *багато комахні, мало листя, чимало золота, багато цукру, багато піску, мало води;*

з) порядкові числівники узгоджуються з іменниками у формі роду, числа й відмінка: *перший поверх, на першому поверсі; сьома година, о сьомій годині; двадцять п'ятий кілометр, на двадцять п'ятому кілометрі;*

3) неправильне поєднання прислівників *завтовшки, завглибшки, завширшки, завдовжки, заввишки* та прийменника *близько* з числівниками: *стіни будинку завтовшки 40 см (а не завтовшки в 40 см), близько ста шістдесяти примірників (а не близько сто шістдесят примірників);*

4) неправильне утворення відчислівникових складних слів: треба *триразове харчування (а не трьохразове харчування), двоповерховий будинок (а не двохповерховий будинок).*

Але у складних порядкових числівниках: ***двохтисячний, трьохтисячний, чотирьохмільйонний.***

Примітка:

а) у складних числівниках у кінці першої частини м'якого знака не пишуть: *п'ятнадцять, шістнадцять, шістсот, п'ятдесят, шістдесят, дев'ятсот;*

б) порядкові числівники на ***-сотий, -тисячний, -мільйонний, -мільярдний*** пишуть одним словом, і перша частина їх стоїть у родовому відмінку (крім *сто, дев'яносто*): *двадцятип'ятитисячний, двохсотсімдесятимільярдний, трьохсотвісімдесятичотирьохмільйонний (але: стотисячний, дев'яностомільйонний);*

в) у порядкових числівників, утворених від назв десятків, перша частина не змінюється: *п'ятдесятий, шістдесятого, сімдесятому, вісімдесятий;*

г) на початку складних слів (прикметників, іменників) числівники ***один, два, три, чотири*** мають форми ***одно-, дво-, три-, чотири-*** перед наступним приголосним: *дворічний (а не: двохрічний); трипроцентний (а не: трьохпроцентний); трикутник, чотирикутник; двоярусний, триярусний, чотириярусний (хоч також двох'ярусний, трьох'ярусний, чотирьох'ярусний).* Перед наступним голосним уживають форми ***двох-, трьох-, чотирьох-***: *двохопорний, трьохактний, чотирьохелементний;*

г) числівники ***п'ять і більше*** (крім *сто, дев'яносто*) на початку складних слів мають форму родового відмінка: *п'ятиденний, п'ятдесятирічний, сімдесятиріччя, п'ятисоткілограмовий (але: стоденний, а*

не: *стоденний*);

5) невідповідне офіційно-діловому стилеві вживання числового іменника **пара** в значенні **кілька (декілька)**. Отже, правильно: Конференція триватиме **кілька** днів (а не *пару днів*). Відлучився на **кілька** хвилин (а не на *пару хвилин*). Числовий іменник **пара** вживаємо лише на позначення парних предметів (**пара** ножниць) і пов'язаних між собою осіб чи інших об'єктів (*подружжя пара* тощо);

6) недоречне вживання порядкового числівника *другий* у значенні займенника **інший**. Отже, правильно: У доповіді прозвучали **інші** пропозиції (а не *другі пропозиції*). Ми зустрінемося **іншим** разом (а не *другим разом*). Слід також наголосити, що числівники **один, одна, одне, одні** в українській мові не мають значення займенників **самий, сама, саме, самі** (як у російській мові). Тому правильно: В аудиторії сиділи **самі** першокурсники (а не *одні першокурсники*). Не виходьте надвір у **самому** костюмі (а не *в одному костюмі*).

Питання для самоконтролю

1. Як по-різному можна групувати числівники?
2. Чому більшості числівників невластиві такі граматичні категорії, як рід і число, тим часом як числівник *один* має їх?
3. Чи однакових форм набувають прості числівники в складі складних числівників та відчислівникових слів?
4. Чому треба розрізняти відмінювання власне кількісних і збірних числівників?
5. У чому полягає відмінність у відмінюванні назв десятків і назв сотень?
6. Коли вживання збірних числівників обов'язкове або бажане?

Тема 1.4 Уживання форм займенників

Питання, що виносяться на розгляд

1. Питання про статус займенника в науковій літературі.
2. Поділ займенників на групи за значенням і парадигми їх відмінювання.
3. Словозміна числових займенників декілька, кілька, стільки, скільки.
4. Правопис складних займенників.
5. Особливості вживання зворотного, присвійних, означальних, заперечних і неозначених займенників у реченні.
6. Особливості перекладу займенників з російської на українську мову.
7. Явище прономіналізації.

Література

1. Вознюк Г.Л. Українська мова (за професійним спрямуванням): Навчальний посібник-практикум / Г.Л. Вознюк, С.З. Булик-Верхола, І.П. Василишин, М.В. Гнатюк, І.Б. Ментинська, І.Д. Шмілик. – 2-ге вид., доповн. і випр. – Л.: Вид-во Львівської політехніки, 2011. – С. 103 – 114.
2. Зубков М.Г. Сучасна українська ділова мова: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / М. Г. Зубков. – К.: Вперед, 2014. –С. 230 – 235.
3. Сучасна українська мова. Морфологія: підручник / Л.А. Алексієнко, О.М. Зубань, І.В. Козленко; за ред. А.К. Мойсієнка. – К.: Знання, 2013. – С. 270 – 280.
4. Сучасна українська мова: Підручник / О.Д. Пономарів, В.В. Різун, Л.Ю. Шевченко та ін.; за ред. О.Д. Пономарева. – К.: Либідь, 2008. – С. 2013 – 207.

Матеріали для самостійного вивчення

Займенники як частина мови становлять особливий клас слів, позбавлених конкретно виявленого матеріального змісту; вони виступають еквівалентами іменників, прикметників і числівників, даючи найзагальніше уявлення про предметність, ознаку й число. Щодо формально-граматичної специфіки займенників, то одні з них характеризуються співвідносністю з іменниками, інші – з прикметниками.

Через особливу граматичну природу займенників, яка полягає в співвідносності форм окремих груп їх з іменниками та прикметниками, у строкатості синтаксичних особливостей, цей клас слів серед таких частин мови, як іменник, прикметник, дієслово, прислівник, займає трохи відмінне становище. Наявність займенників як самостійної частини мови ряд мовознавців заперечує взагалі. Так, на думку О. М. Пешковського, у російській мові займенники не становлять частини мови; на основі формальної подібності до відповідних частин мови слова *я, ти, він, хто, що* слід вважати займенниковими іменниками, *мій, твій, який, чий, інший, цей, той* – займенниковими

прикметниками; слова типу *по-моєму, по-твоєму, як, так, де, там, тоді* – займенниковими прислівниками.

Подібно кваліфікують займенники в російській мові П. Фортунатов, Д. Ушаков, М. Дурново, М. Петерсон, в українській мові— І. Кучеренко та ін.

В. В. Виноградов як окрему частину мови в російській мові виділяє тільки предметно-особові займенники, до яких зараховує співвідносні з іменником особові, зворотний, питально-відносні, неозначені і заперечні займенники.

І. Вихованець, К. Городенська в загальній системі частин мови виділяють займенникові слова – це підкласи іменника, прикметника, числівника, прислівника, конкретні репрезентанти яких вказують на все те, що має стосунок до безпосереднього акту мовлення. Традиційний погляд на займенники як окрему частину мови обстоює О. Шахматов, таке ж трактування займенників характерне для більшості сучасних курсів граматики.

При традиційному виділенні займенників в окрему частину мови на основі їх семантики (диференційно семантичною ознакою займенників є узагальненість позначення предметів, якостей, кількості) доводиться в багатьох випадках указувати на співвідносність їх граматичних ознак з іншими частинами мови — іменниками, прикметниками і числівниками. З іменниками співвідносні **особові** займенники, **зворотний**, частина **питально-відносних** (*хто, що*), **заперечних** (*ніхто, ніщо*), **неозначених** (*хтось, щось*); з **прикметниками** — присвійні, означальні, вказівні, частина питально-відносних (*який, котрий, чий*), неозначених (*якийсь, котрийсь, чийсь*), заперечних (*ніякий, нікотрий, нічий*); з **числівниками** — питальний (*скільки?*) і вказівний (*стільки*).

Займенники як окремий клас слів історично зазнали в своєму складі великих змін. Атрибутивні займенники, що мали здатність узгоджуватися з іменником у роді, числі і відмінку, об'єдналися з прикметниками й значною мірою вплинули на їх сучасну граматичну природу — утворили разом з ними клас членних прикметників. Інші займенники перейшли в прислівники, сполучники і частки.

За семантикою до займенників тісно прилягають прислівники з узагальненим значенням *тут, там, де, куди, сюди, туди, скрізь, так, як* і под.

До класу займенників належать групи слів, які є найзагальнішим позначенням предметів, істот, явищ, понять або ознак. У процесі мовлення, за конкретних умов, займенники набувають значення дійсних осіб, речей, ознак. Завдяки такій семантиці займенники вживаються дуже широко, тому-то, незважаючи на порівняно невелику кількість займенникових слів, вага їх у мовленні досить велика.

Таким чином, займенник – частина мови, що вказує на особу, предмет або ознаку, але не називає їх. Займенники утворюють особливу слів-субститутів (слів-замінників), які, крім того, виявляють значеннєву, морфологічну і синтаксичну спільність із відповідними частинами мови.

За значенням 3. поділяють на 9 розрядів:

1) особові (**я, ми; ти, ви; він, вона, воно, вони**), які вказують на особу мовця (я); особу, якій адресовано мовлення (ти); на особу мовця або

співрозмовника в поєднанні з ін. особами (ми, ви), а також на особу, що не бере участі в мовленні, або на предмет, про який повідомляють (він, вона, воно, вони);

2) **зворотний (себе)**, який вказує на особу або предмет, що виступає у реченні в ролі *об'єкта* і співвідноситься з тією ж особою чи предметом, але в позиції *суб'єкта*;

3) **присвійні (мій, наш, твій, ваш, свій, його, її, їх, їхній)**, які вказують на належність предмета особі або ін. істоті;

4) **питальні (хто, що, який, котрий, чий, скільки)**, що виражають намагання мовця ідентифікувати за допомогою співрозмовника особу, предмет або якусь ознаку і виконують роль питальних слів у *питальних реченнях*.

Підклас питальних 3. становлять питально-відносні 3., використовувані в підрядних реченнях непрямого питання, пор.: «Що я для тебе маю? Серце! Руки! Уста!» (Д. Павличко) та «І хай ніхто не знає, що робиться в душі» (Л. Костенко);

5) **відносні (хто, що, який, котрий, чий)**, які сполучають анафоричну функцію (відсилають до попереднього слова в тексті) з функцією сполуч. слова у підряд, реченні (передають підпорядкування підряд, речення головному);

6) **вказівні [цей (оцей), той (отой), такий (отакій)]**, що виділяють певний предмет з ряду однорід. (цей, той) або вказують на згадану в поперед. контексті ознаку предмета (такий)];

7) **означальні (сам, самий, увесь, всякий, кожний, інший, жодний)**, які підкреслюють самот. роль особи або предмета в чому-небудь, їх відокремлення від ін. осіб або предметів, вагомість, вказують на повне охоплення осіб і предметів з відтінком сукупності чи роздільності; позначають протиставлення;

8) **заперечні (ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки)**, що передають заперечення того лекс. змісту, який виражається післяпрефіксальною частиною слова;

9) **неозначені (дехто, дещо, деякий, дечий, декотрий, хтось, щось, якийсь, чийсь, котрийсь, абихто, абищо, абиякий, абичий, хто-небудь, що-небудь, який-небудь, чий-небудь, будь-хто, будь-що, будь-який, будь-чий, казна-хто, казна-що, казна-який, хтозна-хто, хтозна-що, хтозна-який, хтозна-чий)**, які вказують на точно не окреслене уявлення про предмети або ознаки.

3., крім суто займенникових, мають ознаки, спільні з певними частинами мови.

Тому відповідно до заг. грамат. значення, особливостей словозміни і синтаксичних функцій їх поділяють на: 1) **займенникові іменники**, що виражають узагальнено-предметне значення (*я, ми, ти, ви, він, вона, воно, вони, себе, хто, що, ніхто, ніщо, дехто, дещо, абихто, абищо, хтось, щось, будь-хто, будь-що, казна-що, казна-хто, хтозна-хто, хтозна-що*); 2) **займенникові прикметники**, що узагальнено виражають ознаку предмета, його невизначеність тощо (*мій, наш, твій, ваш, свій, їхній, який, котрий, чий, цей, той, такий, сам,*

самий, весь, кожний, всякий, інший, ніякий, нічий, нікотрий, деякий, дечий, декотрий, якийсь, чийсь, котрийсь, абиякий, абичий, який-небудь, чий-небудь, будь-який, будь-чий, казна-який, хтозна-чий); 3) **займенникові числівники** з узагальнено-кількісним значенням (*скільки, стільки, ніскільки*); 4) **займенникові прислівники** з узагальненим обставинним або обставинно-означальним знач. (*де, коли, дець, колись, там, тут, туди, сюди, скрізь, тоді, так і под.*).

Для займ. іменників характерні:

а) **суплетивізм**: *я, мене, мною; ти, тебе, тобі; ми, нас; ви, вас; він, його; хто, кого; що, чого* та ін. Суплетивізм – наявність утворених від різних коренів форм одного слова (на словозмінному рівні) і корелятивних за значенням, взаємодоповнювальних членів одного номінативного ряду або пари слів (на лекс. рівні: *хороший – кращий, іду – йшов, бити – ударити*);

б) зближення відмінювання 3. типу *хто, що, він, вона, воно* з прикм. відмінюванням;

в) наявність у 3. *він, вона, воно, вони* двох рядів форм — безприйм. і прийменникових, останні з початковим *н*: *його, але в нього, з ним; її, але в неї, з нею* (проте: *завдяки їй*); *їх, але в них, з ними*;

г) відсутність форми наз. в. у зворотного 3. *себе*;

ґ) можливість інтерпозиції прийменника в запереч. і неозначених 3.: *ні в кого, ні з ким, ні на кого, ні на кому, де в кого (і в декого), аби на кого (і на абикого)* тощо.

Усі займ. прикметники мають словозм. категорії роду, числа і відмінка.

У запереч. і неозначених 3. можлива інтерпозиція прийменника: *ні в якому, де на яких (і на деяких)* та ін. Займ. числівники, як і звичайні числівники, у наз. і знах. в. поєднуються з іменником способом керування, а в ін. відмінках — способом узгодження; *пор.: стільки дерев і стількох дерев, стільком деревам, стількома деревами*.

Стилістичне використання займенників

Широке семантичне застосування та строкатість морфологічних і синтаксичних ознак займенників зумовлюють різноманітність їх стилістичних функцій.

Зворотний займенник СЕБЕ. Зворотний займенник *себе* завжди стосується тільки підмета й, виступаючи в реченні додатком, набуває значення відповідно до значення підмета: *Василь насипав собі борщу [собі = Василеві]*. Коли займенник *себе* стосується III особи, яку в межах речення можуть позначати різні іменники, то можливе виникнення двозначності внаслідок віднесення займенника *себе* до тих слів, що можуть також виступати як суб'єкти цієї дії або стану: *Степан звелів дружині дати собі вечеряти*. У формі *собі* займенник наближається до частки, надаючи дії відтінку посилення й незалежності в її зв'язку тільки із суб'єктом, який протиставляється оточенню або передає байдуже ставлення до нього: *А він собі йшов та йшов*. Форма *собі* часто вживається із цим значенням у фольклорних (казкових) зачинах: *Жили собі дід та баба*.

Присвійні займенники. За логічного або емоційного підкреслення, виокремлення особи замість можливого займенника *свій* уживають *мій, твій, наш* і т.д.: *Я славлю мій народ.* У розмовному мовленні *свій* може набувати різноманітних стилістично забарвлених переносних значень:

а) передавати узагальнену належність (*Кожен кулик своє болото хвалить. Своє болото найдорожче*);

б) уживатися в ролі прикметника (*Свої люди – чужі люди*);

в) субстантивуватися (*Своє – найдорожче. Іду до своїх*);

г) уходити до складу експресивно забарвлених фразеологізмів (*На своїх двох. Свого часу*).

Займенник *наш* (*наша, наше, наші*) може:

а) передавати близькість, рідність, відданість загальній справі, патріотичні почуття тощо (*За наш народ, за наше національне відродження. Наша Україна*);

б) протиставлятися прикметникові з антонімічним значенням (*Наші й ворожі бійці. Наші й чужі люди*);

в) субстантивуватися (*Фільм О. Невзорова «Наші»*);

г) здебільшого опредмечуючись, входить до складу різних фразеологізмів (*Наша взяла! Наших б'ють! І нашим і вашим. Наш брат. Наше згори*).

Для уникнення зайвого паралелізму, у діловому мовленні перевагу слід віддавати займеннику *їхній, а не їх* (від – вони): *їх обладнання – їхнє обладнання, надійшли їх пропозиції – надійшли їхні пропозиції, реалізовано їх продукцію – реалізовано їхню продукцію*.

Означальні займенники. Синонімія означальних займенників – явище, характерне для мови ЗМІ. Спільною рисою означальних займенників *весь, всякий, сам, самий, кожний (кожен), жодний (жоден), інший* є узагальнено-якісне значення, властиве їм.

Водночас кожний із означальних займенників має свої відтінки значення й особливості вживання. Зокрема, займенники *всякий і кожний* дуже близькі за значенням. Вони позначають сукупність узятих окремо одиниць кількісного ряду. Проте окремішність, розділовість виразніше передає займенник *кожний*, а сукупність – займенник *усякий*.

Займенник *усякий* має ще й такі особливі значення:

а) різний, різноманітний, найрізноманітніший, усіякий (*Ходять тут усякі люди*);

б) будь-який з ряду однорідних предметів (*Про це здогадується всяка дівчина*).

Займенник *кожний (кожен)* має інші особливі значення:

а) один з усіх у цьому кількісному ряді (*Кожен зі студентів*);

б) будь-який із собі подібних, узятий окремо (*Кожен журналіст має це знати*).

Займенник *увесь (весь, весь)* має значення суцільності, сукупності, повного охоплення чогось. При цьому займенник *весь*:

а) в однині встановлює зв'язок частини предмета з його цілістю (*весь*

текст);

б) у множині встановлює зв'язок предмета або особи із сукупністю однорідних предметів чи осіб (*усі друзі*).

Займенник *сам* (*сама, само*):

а) виокремлює, підкреслює самостійну роль особи або предмета (за уособлення): *Я сама це зроблю*;

б) позначає відокремлення особи або предмета від інших осіб або предметів (*Самі очі, здавалося, просили про допомогу*);

в) набуває значення «один», «тільки один» (*Я піду сам*);

г) виокремлює серед інших особу, предмет, підкреслює їх важливість, неповторність (*З його творів дихало саме життя*).

Займенник *самий* (*сама, саме*) здебільшого стосується неістот, уживаючись:

а) для передавання крайньої межі в якомусь просторовому або часовому понятті (*до самого ранку*);

б) для підкреслення тотожності (у поєднанні з вказівним займенником): *той самий*;

в) у ролі посилювальної частки при іменниках чи прислівниках, що позначають час (*саме тоді*).

Не вживається займенник *самий* для творення складеної форми найвищого ступеня порівняння прикметників (не *самий розвинутий*, а *найбільш розвинутий*).

Займенник *інший* уживається для відмежування якогось предмета чи якоїсь особи від уже відомих предметів чи осіб, протиставляючи цей предмет чи цю особу першому, попередньому (*Тепер настали інші часи*).

Займенник *жодний* окремі дослідники не без певних підстав відносять до розряду заперечних. Проте в багатьох підручниках і посібниках для вищих шкіл слово *жодний* розглядають серед означальних займенників. У сучасній українській мові займенник *жодний* (*жоден*) уживають у таких двох значеннях:

а) у значенні «ні один» (*жодний з відомих мені перекладачів*);

б) у значенні «ніякий» (*це не мало для нас жодних наслідків*).

У деяких випадках займенники *усякий* (*всякий*), *кожний*, *будь-який* можуть заміняти один одного без будь-яких смислових змін, наприклад: *Кожна (або всяка) людина прагне бути щасливою; Президент зможе відповісти на будь-яке (всяке) запитання (заміна можлива)*.

Паралельні форми означального займенника *кожний* і *кожен* використовуються в усіх стилях мови, але в офіційно-діловому мовленні надається перевага формі *кожний*.

Займенник *усякий* (*всякий*) вживається переважно у розмовному мовленні та художньому стилі. Наприклад: *У всякого своя доля і свій шлях широкий* (Т.Шевченко).

Заперечні займенники. Займенники *ніхто*, *ніщо*, *ніякий*, *нічий*, *нікотрий* утворені від питальних за допомогою частки *ні*. Вони передають заперечення того лексичного змісту, який позначено відповідним питальним займенником.

Заперечні займенники можуть указувати на:

а) повну відсутність особи, предмета (*ніхто цього не знав; нічого тут не було*);

б) повну відсутність ознаки предмета (*ніякий колір так не подразнює око*).

Названі займенники вимагають заперечної форми присудка, але, незважаючи на формальне виникнення в реченні із заперечними займенниками подвійного заперечення, це речення не перетворюється на стверджувальне (Порівняйте: *Я не можу не писати = Я можу (мушу!!!) писати і Ніхто не писав = Хтось писав*).

Неозначені займенники. Неозначені займенники мають певні функціонально-стилістичні й експресивно-змістові особливості, зумовлені характером часток, за допомогою яких вони утворюються від питальних займенників. Так, із частками *аби-, казна-, хтозна-, бозна-* займенники вживаються переважно в розмовному мовленні: *абихто, казна-що, бозна-який*. До просторіччя належать форми із *чортзна-*: *чортзна-хто*. Ці займенники передають здебільшого погорду, пиху, зневагу, презирство, обурення тощо. Емоційного забарвлення можуть набувати й інші неозначені займенники (байдужості, зневаги тощо): *Якийсь доцент!* При цьому під час перекладу з російської мови треба зважати на те, що не всі російські неозначені займенники можна автоматично передавати аналогічними українськими. Скажімо, російський займенник *некоторые*, що виконує в реченні роль підмета чи додатка (не означення), варто перекладати на українську мову не як *деякі*, а як *дехто* (*зрідка дещо*): *Некоторые об этом знают. Некоторые из них об этом знают – Дехто про це знає. Дехто з них про це знає.*

Займенник будь-який вживається у публіцистичному і науковому стилях. *Сучасний Київ можна порівняти з будь-якою європейською столицею.*

Займенник будь-який дуже часто під впливом російської мови замінюється прикметником *любий*. Наприклад: *Завтра ми надамо вам любов (будь-яку) інформацію з питань, що належать до нашої компетенції.*

Прикметник *окремый* іноді вживається замість неозначеного займенника *деякий* (окремі підприємства, окремі студенти). Не можна забувати, що основне значення слова *окремый* – це «незалежний». Наприклад: *Не виконали план окремі підприємства міста.* Як зрозуміти цю фразу: деякі, певні чи самостійні, незалежні?

Російським прислівникам *по-моему, по-вашему, по-нашему* в українській мові відповідають особові займенники, що стоять у знахідному відмінку з прийменником *на*: *на нашу думку, на ваш розсуд, як на мене.*

Перехід інших частин мови в займенники називають **прономіналізацією**.

Повний перехід у займенники можливий лише для:

а) залежних прислівників: *Серед десяти команд явно наша посяде призове місце;*

б) залежних прикметників: *Підприємство цілий (весь) місяць відшкодовувало збитки;*

в) залежних дієприкметників: *Даний (цей) варіант улаштував керівника проекту;*

г) кількісного числівника *один* у поєднанні із заперечною часткою *ні*, що виступає в значенні займенників *жоден, ніхто, ніякий*: *Ні один (жоден) виборець не проголосував проти нашого кандидата;*

д) залежних порядкових числівників: *Повна гарантія можлива лише, якщо там буде присутній хто-небудь третій (інший);*

е) залежних іменників, які втратили своє лексичне значення: *Факт (це) було зафіксовано у протоколі зборів.*

Прономіналізовані слова зберігають усі граматичні ознаки своєї частини мови, виступаючи, зазвичай, синонімами до займенників.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягають особливості відмінювання займенників кожного розряду?
2. Назвіть засоби вираження відмінкових значень займенників.
3. Що таке прономіналізація? Наведіть приклади.
4. Які семантичні та граматичні зрушення відбуваються при вживанні займенників у значенні інших частин мови?
5. Назвіть основні правила правопису складних займенників.

Модуль 2. Прислівник

Питання, що виносяться на розгляд

1. Визначення розряду прислівника за значенням. Способи творення прислівника. Походження прислівника.
2. Розмежування прислівника та прикметника на –о, –е.
3. Утворення ступенів порівняння прислівника.
4. Правопис прислівників. Творення прислівників. Переклад прислівників з російської мови на українську.

Література

1. Зубков М.Г. Сучасна українська ділова мова: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / М. Г. Зубков. – К.: Вперед, 2014. – С. 266 – 271.
2. Сучасна українська мова. Морфологія: підручник / Л.А. Алексієнко, О.М. Зубань, І.В. Козленко; за ред. А.К. Мойсієнка. – К.: Знання, 2013. – С. 270 – 280.
3. Сучасна українська мова: Підручник / О.Д. Пономарів, В.В. Різун, Л.Ю. Шевченко та ін.; за ред. О.Д. Пономарева. – К.: Либідь, 2008. – С. 2013 – С. 238 – 246.

Матеріали для самостійного вивчення

Розряди прислівників за значенням і походженням

Прислівник характеризує дію, стан або ознаку, названі дієсловом, прикметником, іншим прислівником або, рідко, іменником.

Наприклад, у реченні *Одна в нас голова, хоч би ми як несли її високо* (М. Рильський) прислівник *високо* характеризує дію *несли*, а прислівник *як* – ознаку дії *високо*. У реченні *Погода була напрочуд гарна* (І. Франко) прислівник *напрочуд* характеризує ознаку предмета *гарна*.

Прислівник – незмінна частина мови. Частина прислівників може мати лише ступені порівняння.

За значенням та роллю в реченні прислівники бувають обставинні, предикативні і модальні.

Обставинні прислівники вказують на різні обставини. Вони поділяються на дві великі групи: якісно-кількісні і власне обставинні.

До **якісно-кількісних** належать прислівники способу дії, міри й ступеня. Різницю між ними іноді буває важко встановити, настільки їхнє значення близьке.

Прислівники *способу дії* уточнюють значення дієслова, характеризуючи дію з погляду її перебігу, способу, якості, і відповідають на питання *як? яким способом?*: *добре, вдало, поволі, вголос, приємно, гуртом, по-нашому, по-давньому, сам на сам, віч-на-віч*.

Прислівники *міри й ступеня* уточнюють значення дієслів, прикметників та прислівників, указуючи на різний якісний і кількісний вияв дії або ознаки, і відповідають на питання *скільки? наскільки? якою мірою? як багато?: настільки, дуже, надзвичайно, трохи, ледве, дотла, доценту, двічі, утричі, вдруге*. Сюди слід віднести й прислівники, ужиті у формі вищого й найвищого ступенів порівняння, та прислівники з значенням безвідносної міри ознаки: *краще, найкраще, дужче, найдужче, холоднувато, заважко, пречудово, страшенно*.

До **власне обставинних** належать прислівники, які характеризують дію з погляду місця, часу, причини, мети, умови.

Прислівники *місця* вказують на місце дії або напрямок руху і відповідають на питання *де? куди? звідки? яким шляхом?: там, кругом, угорі, згори, вниз, праворуч, попереду, додому, здалеку, манівцями*.

Прислівники *часу* позначають час дії, її початок, межу в часі, тривалість, повторюваність і відповідають на питання *коли? доки? відколи? як довго?: тоді, досі, рано-вранці, учора, напередодні, щоразу, дотемна, зроду, з давніх-давен, довіку*.

Прислівники *причини* вказують на причину дії і відповідають на питання *чому? з якої причини?: тому, згарячу, зосліпу, спересердя, знічев'я, зопалу, знестямки, спрожогу, хоч-не-хоч*.

Прислівники *мети* вказують на мету дії і відповідають на питання *навіщо? з якою метою?: навмисне, наперекір, напоказ, жартома, на зло, у гості*.

Прислівники *умови* вказують на умову дії і відповідають на питання *за якої умови?: принагідно, безнадійно, безперечно, безумовно, обов'язково, закономірно, випадково*. Цих прислівників, як і прислівників причини й мети, у мові небагато.

Предикативні прислівники виступають у ролі присудка в безособових реченнях. Вони можуть виражати:

а) стан природи: *тихо, вітряно, морозно, хмарно, сонячно;*

б) стан людини: *соромно, душно, страшно, байдуже, досадно, кривдно, образливо, радісно, приємно, лінь, гріх;*

в) потребу: *треба, потрібно, слід, необхідно, можна, важливо, варто, пора;*

г) відсутність: *ніде, ніколи, нема*.

Модальні прислівники слугують для виявлення ставлення мовця до сказаного й у реченні виступають у ролі вставних слів. Сюди належать: *мабуть, очевидно, безперечно, може, на жаль, на щастя, по-моєму, по-перше, по-друге* тощо. Наприклад, *Мабуть, ніщо так не радує людський зір, як зримий результат роботи* (Ю. Мушкетик).

Поділ прислівників на обставинні, предикативні й модальні великою мірою умовний. Іноді ті самі прислівники можуть належати і до обставинних, і до предикативних, залежно від їхніх синтаксичних функцій. Наприклад, у реченні *В кімнаті приємно пахне свіжими пасками* (З. Тулуб) прислівник

приємно має обставинне значення способу дії. А в реченні *В гості я до неї ходитиму, бо в неї досить цікаво і приємно* (Леся Українка) той самий прислівник має предикативне значення. Такі самі значення має, наприклад, і прислівник *важко* в реченнях: *Зітхнула Настя важко, обтерла сльози дрібні* (Марко Вовчок).

Чогось мені так важко на серці, така в мене журба, що я й не знаю, де й дітись! (І. Нечуй-Левицький) Є прислівники, які можуть однаково виконувати обставинні, предикативні й модальні функції, як, наприклад, у реченнях *Антін очевидно вагався. Для мене очевидно, що Ви не бережетеся* (З тв. М. Коцюбинського). *З поїзда зійшло лише кілька пасажирів. Очевидно, то були місцеві, вони одразу кудись зникли* (В. Козаченко), де прислівник *очевидно* виступає то як обставинний, то як предикативний, то як модальний.

За походженням прислівники бувають:

а) первинні (їх ще називають займенниковими): *де, куди, тут, там, туди, сюди, коли, тоді, як, так*;

б) похідні (утворені від первинних): *деінде, подекуди, повсюди, звідки, звідти, відколи, досі, якось, ніколи, коли-небудь*;

в) відіменникові: *згори, завчасу, щодня, гуртом, нишком, жартома, жаль, сором*;

г) відприкметникові: *тихо, далеко, здалека, нашвидку, досита, знову, по-старому, по-військовому, по-українському*;

г) відчислівникові: *уперше, учетверо, надвоє, тричі, по-перше*;

д) відзайменникові: *нізащо, потім, зовсім, надто, по-моєму*;

е) віддієслівні: *навстоячки, навприсядки, перегода, хвилююче, нехотячи*;

є) складні (утворені складанням кількох основ): *праворуч, обіруч, нашвидкуруч, натщесерце, босоніж, стрімголов, мимохідь, повсякчас, споконвіку, віч-на-віч, рано-вранці, тишком-нишком*;

ж) складені (у вигляді словосполучень): *день у день, раз у раз, раз по раз, раз за разом, час від часу, нога за ногою, сам на сам, кінець кінцем, ні в сих ні в тих, ні за що ні про що, куди завгодно*.

Правопис прислівників досить складний. Більшість із них пишеться разом, проте є й такі, що пишуться через дефіс, через два дефіси, двома та більше словами тощо: *удосвіта, додому, по-іншому, рано-вранці, коли-не-коли, віч-на-віч, з давніх-давен, на світанку, з дому, раз у раз, з дня на день*

Прислівники, похідні від прикметників

Прислівники від прикметників утворилися в основному трьома способами:

а) за допомогою суфіксів *-о, -е*: *радісний — радісно, щоденний — щоденно, схвильований — схвильовано, гарячий — гаряче, байдужий — байдуже*;

б) злиттям прийменника з короткою формою прикметника в різних відмінках: *здалека, стиха, дочиста, замолоду*;

в) злиттям прийменника *по* з повним прикметником: *по-українському, по-рідному, по-ведмежому*.

Прислівники, утворені від прикметників за допомогою суфіксів *-о, -е*, повністю зберігають усі особливості творення й написання цих прикметників: *туманний – туманно, нескінченний – нескінченно, шалений – шалено, скажений – скажено, нежданий – неждано, гарячий – гаряче*.

Якщо такий прислівник походить від якісного прикметника, що має ступені порівняння, то він теж має ступені порівняння, які творяться так само, як і в прикметника: *близько – ближче, найближче, якнайближче; високо – вище, найвище; легко – легше, найлегше; голосно – голосніше, найголосніше*.

За походженням прислівники на *-о, -е* – це колишні короткі прикметники середнього роду в називному (знахідному) відмінку.

Велика група прислівників утворилася поєднанням прийменників з короткими формами прикметника в непрямих відмінках, а саме:

а) прийменників *з (с), за, до, від* з прикметниками чоловічого або середнього роду в родовому відмінку: *знову, згарячу, здалеку, зрідка, стиха, сповна, замолоду, затемна, засвітла, досита, допізна, віддавна*;

б) прийменників *на, за, в* з прикметниками середнього роду в знахідному відмінку: *начисто, нарізно, наліво, навмисне, заново, задовго, востаннє*;

в) прийменників *в (у), на, по* з прикметниками чоловічого або середнього роду в місцевому відмінку: *уповні, нарівні, назовні, наготові, помалу, пораненьку, попросту*.

Прислівники, утворені злиттям прийменника з короткою формою прикметника в різних відмінках, пишуться разом: *віддавна, завидна, дочиста, насухо, потиху, помаленьку, згарячу, змалку, востаннє*.

Три прислівники, які утворені поєднанням прийменника з повною формою прикметника, пишуться окремо: *в основному, в середньому, в цілому*.

Продуктивним залишається й тепер спосіб творення прислівників поєднанням прийменника *по* з повною формою прикметника чоловічого роду в місцевому відмінку: *по-батьківському, по-християнському, по-родинному, по-дилетантському, по-європейському*.

Прислівники, утворені від прикметників на *-ський (-цький, -зький)*, а також похідні від назв тварин, замість *-ому* можуть мати кінцівку *-и*: *по-батьківськи, по-християнськи, по-німецьки, по-французьки, по-вовчи, по-ведмежи*.

Прислівники, утворені злиттям прийменника *по* з повним прикметником на *-ому (-и)*, пишуться через дефіс: *по-новому, по-бойовому, по-братньому, по-давньому, по-солдатському і по-солдатськи, по-турецькому і по-турецьки, по-заячому, по-ведмежому*.

Це стосується і прислівників, утворених таким само чином від займенників: *по-іншому, по-всякому, по-нашому, по-твоєму*.

Прислівники на зразок *по-новому* треба відрізнити від поєднання прийменника з прикметником *по новому*. Прислівник відповідає на питання *як?*: *Живемо по-новому*. Прийменник із прикметником відповідає на питання *по якому?*: *Машини пішли по новому мосту*. Прийменник у цьому словосполученні пов'язується не з прикметником, а з іменником: *по мосту*.

Прислівники, похідні від іменників

Частина прислівників утворилася від застиглих відмінкових форм іменників. Ці прислівники співвідносні:

а) з називним відмінком іменників: *жаль, шкода, сором, гріх*;

б) з родовим відмінком іменників: *руба, сторчака, кружка, голяка*;

в) з орудним відмінком однини іменників: *нишком, раптом, галопом, бігцем, мигцем, назирцем, прихапцем*; із давньою формою орудного відмінка множини: *верхи, пішки, рачки, цапки, задки*; з давньою формою орудного відмінка двоїни: *ницьма, жартома, притьма, дарма, кружкома*.

Більшість відіменникових прислівників утворилася внаслідок злиття прийменників з іменниками в непрягих відмінках, а саме:

а) прийменників без, від (*од*), до, з (*с*), за з іменниками в родовому відмінку однини: *безвісти, безперестанку, відразу, докупи, дотла, зранку, зісподу, зарання*;

б) прийменників в (*у*), на, за, над, під, по, о з іменниками в знахідному відмінку однини: *вдень, украй, убрид, набік, насилу, навиворіт, заміж, надвечір, надміру, підряд, поверх, повік, обік, осторонь*;

в) прийменників з (*с*), за з іменниками в орудному відмінку однини: *зрештою, згодом, разом, замужем*;

г) прийменників в (*у*), на, по з іменниками в місцевому відмінку однини: *вранці, вночі, нарешті, надворі, наостанку, напередодні, наприкінці, попереду, позаду, поволі*.

Прислівники, утворені злиттям прийменника з іменником, який уже не вживається, завжди пишуться разом: *влітку* (немає слова «літко»), *доценту* (немає слова «щент»), *згодом* (слово «год» нині не вживається), *знічев'я, навпростець, нанівець, навколішках, навипиньки, спересердя, спросоння, упереміш, ущерть, попідвіконню*.

Так само разом пишуться прислівники, утворені від тепер уже не вживаних форм іменників: *восени, безвісти, увіч, вдома*.

Прислівники, утворені злиттям прийменника з іменником, який і тепер вживається, також пишуться разом: *надворі, нагору, вдень*. Але їх треба відрізнити від однозвучних сполучень прийменника з іменником, які пишуться окремо: *на дворі, на гору, в день*.

Іменник називає якийсь конкретний предмет (певний двір, подвір'я, певну гору, певний день), а прислівник лише абстрактно вказує на місце (*надворі* – тобто не в приміщенні), напрямок (*нагору* – означає тільки напрямок руху), час (*удень* – ідеться про пору, коли надворі видно) тощо. Такі ж абстрактні поняття виражають і прислівники *звечора, надвечір, пополудні, опівдні, післязавтра, внизу, спереду, зсередини, вголос* і т. д.

Наприклад, можна записати: *Ми швидко збігли згори* і *Ми швидко збігли з гори*. Але ці два висловлювання передають різний зміст: у першому стверджується, що хтось збіг із верхнього поверху на нижній (ідеться лише про напрямок дії), у другому мовиться про певну гору, з якої збігли вниз. Так само

різне значення мають речення *Слон ходить поволі* (тобто непоквапливо, повільно) і *Слон ходить по волі* (тобто поза приміщенням, надворі).

Між прийменником та іменником можна вставити означення: *У гурті робити, що з гори бігти* (Нар. творчість) — *що з пологої гори бігти*. Тим часом прислівник так роз'єднати не можна: *А згори лине жайворонкова пісня* (Панас Мирний).

Іноді відрізнити прислівник від сполучення прийменника з іменником допомагає наголос: *навіки* – *на віки*, *надворі* — *на дворі*, *набік* — *на бік*, *насмій* — *на смій*, *заочі* — *за очі*.

Частина прислівників (прислівникові сполучення), утворених поєднанням прийменника з іменником, пишеться окремо. Це зумовлено тим, що ці іменники ще не зовсім втратили своє конкретне значення (між ними нерідко можна вставити означення).

Сюди належать такі прислівникові сполучення: *без відома, без жалю, без кінця, без кінця-краю, без краю, без ладу, без ліку, без мети, без наміру, без пуття, без сліду, без смаку, без сумніву, без угаву, без упину, в гості, в затишку, в міру, в нагороду, в ногу, в обмін, в позику, в цілості, до біса, до вподоби, до гурту, до діла, до загину, до запитання, до краю, до крихти, до ладу, до лиха, до лиця, до міри, до ноги, до обіду, до останку* (але: *наостанку*), *до пари, до пня, до побачення, до пори, до пуття, до речі, до решти* (але: *врешті*), *до смаку* (але: *всмак*), *до смерті, до снаги, до сьогодні, до часу, за дня, за рахунок, за світла, з болю, з дому* (але: *додому*), *з-за кордону, з краю в край, з переляку, з радості, з розгону, на бігу, на біс, на вагу, на весну* (але: *навесні*), *на вибір, на вигляд, на видноті, на виплат, на відчай, на віку, на гамуз, на голову, на диво, на добраніч, на дозвіллі, на жаль, на зло, на зразок* (але: *наприклад*), *на льоту, на мить, на ніщо* (але: *нінащо*), *на око, на поруки, на прощання, на радість, на radoщах, на руку, на самоті, на світанку, на скаку, на славу, на слово, на совість, на сором, на ходу, на шкоду, на щастя, над силу* (але: *насилу*), *не з руки, ні на гріш, під боком, під гору, під силу, по закону, по змозі, по знаку, по можливості, по правді, по силі, по совісті, по сусідству, по суті, по черзі, по щирості, у вигляді, у височінь, уві сні, у вічі* (але: *увіч*), *у поміч, через силу*.

Два прислівники, утворені від іменників, пишуться через дефіс: *на-гора* і *по-латині*.

Прислівники, похідні від числівників

Відчислівникових прислівників в українській мові небагато.

Два з них *двічі* і *тричі* утворені без префіксів за допомогою суфікса *-чі*. Похідні від них – *подвічі, потричі, удвічі, утричі*.

Інші прислівники виникли внаслідок злиття прийменників з відмінковими формами числівників, а саме:

а) прийменників *в* (*у*), *на*, *по* зі збірними числівниками в знахідному відмінку: *удвоє, утроє, учетверо, надвоє, натроє, начетверо, по двоє, по троє*;

б) прийменників *в* (*у*), *по*, *за* з числівниками середнього роду в знахідному відмінку: *уперше, удруге, по-перше, по-друге, водно, заодно*;

в) прийменника *в (у)* з кількісними числівниками в місцевому відмінку: *удвох, утрьох, учотирьох*.

Прислівники, утворені поєднанням прийменника з числівником, пишуться разом: *уперше, уп'яте, водно, удвоє, учетверо, заодно, натроє, навосьмеро, утрьох, увісьмох, удвічі, потричі*.

Виняток з-поміж цих прислівників становлять ті, які починаються на *по*. Вони пишуться:

а) разом: *поодинці, подвічі, потричі*;

б) через дефіс: *по-перше, по-друге* і т. д.;

в) окремо: *по одному, по двоє, по троє* тощо.

Прислівники, утворені від числівників, треба відрізнити від поєднання прийменника з числівником: *подались удвох і у двох вікнах, розділив начетверо і на четверо хлопців*.

Прислівники, похідні від займенників, дієслів і прислівників

Кілька прислівників виникло від займенників *той, весь, що, скільки, стільки*.

Більшість із них утворилася внаслідок злиття прийменників із займенниками: *потім, затим, занадто, притому, зовсім, передусім, нащо, навіщо, нізащо, причому, почому, наскільки, настільки*. Два мають форму непрямих відмінків без прийменників: *тому, чому*.

Нечисленні прислівники, утворені від дієслівних основ, мають такі форми:

а) форму з префіксом *нав-* і суфіксом *-ки*: *навсидячки, навстоячки, навприсядки, наввипередки*;

б) форму колишніх дієприслівників: *нехотя, переходя, загодя*;

в) форму сучасних дієприслівників: *нехотячи, сидячи, стоячи, лежачи*;

г) форму активних дієприкметників середнього роду в називному відмінку: *захоплююче, хвилююче, вражаюче, інтригуюче*.

Деякі прислівники творяться від прислівників. Прислівники, утворені поєднанням прийменника з прислівником, звичайно пишуться разом: *відколи, відтепер, віднині, відтоді, забагато, занадто, назавжди, назавтра* (те саме, що й *завтра*), *післязавтра, позавчора, позаторік, звідусюди, повсюди*.

Але окремо пишуться прислівники *на коли, на потім, на завтра* (у значенні «на завтрашній день»), *до завтра, на відмінно, у стократ*.

Первинні (займенникові) прислівники, як і неозначені та заперечні займенники, мають властивість поєднуватися з різними словотвірними частками.

Прислівники, утворені від прислівників за допомогою словотвірних часток, пишуться:

а) із частками *аби-, де-, -сь, ні-, ані-, чи-, що-, як-, чим-* разом: *абияк, абикуди, деколи, деінде, дедалі, якось, нікуди, нітрохи, аніде, аніколи, чимало, щодалі, щонайдужче, якраз, чимдалі, чимскоріш, чимдуж*;

б) із частками *хтозна-, казна-, будь-, -небудь, -то* через дефіс: *хтозна-як, хтозна-звідки, казна-де, будь-коли, куди-небудь, як-небудь, десь-то, так-то*.

Через два дефіси пишуться прислівники з часткою *-не-* посередині: *як-не-як, коли-не-коли, де-не-де, хоч-не-хоч*, а також: *будь-що-будь*.

Складні і складені прислівники

Складні і складені прислівники виникли на основі:

а) складних прикметників: *власноручний – власноручно, самотійний – самотійно, одностайний – одностайно*;

б) лексикалізованих словосполучень, у яких словосполучення злилися в одне слово: *босими ногами – босоніж, обома руками – обіруч, спаси бог – спасибі, по всякий час – повсякчас, на самий перед – насамперед, з початку віку – споконвіку, плече об плече – пліч-о-пліч, всього на всього – всього-на-всього*;

в) лексикалізованих словосполучень, у яких слова зберігають своє окреме значення: *день у день, нога в ногу, раз у раз, раз по раз, раз за разом, з дня на день, з боку на бік*;

г) повторенням тих самих, синонімічних або антонімічних слів: *далеко-далеко, дуже-дуже, рано-рано, рано-вранці, мало-помалу, давним-давно, врешті-решт, часто-густо, неждано-негадано, тишком-нишком, видимо-невидимо, більш-менш*.

Прислівники, утворені від підрядних словосполучень (від однієї до другої частини можна поставити питання), пишуться разом: *в різні боки – врізнобіч, обома руками – обіруч, на швидку руку – нашвидкуруч, на самий перед – насамперед*.

Але в прислівникових сполученнях *тим часом* (хоч сполучник *тимчасом як*), *все одно, все рівно* всі частини пишуться окремо.

Складні прислівники, утворені повторенням тих самих, синонімічних або антонімічних незмінних слів (прислівників), пишуться через дефіс: *ген-ген, ледве-ледве, вранці-рано, давним-давно, повік-віків, зроду-віку, врешті-решт, тишком-нишком, геть-чисто, більш-менш, видимо-невидимо*.

Службове слово пишеться окремо, а два наступні – через дефіс у таких прислівниках: *не сьогодні-завтра, без кінця-краю, з діда-прадіда, з давніх-давен* (але: *з усіх усюд*).

У прислівникових сполученнях, утворених повторенням того самого змінюваного слова в різних відмінках, усі частини пишуться окремо: *кінець кінцем* (називний + орудний відмінки), *один одинцем, одним одно, раз у раз* (називний + знахідний відмінки), *день у день, нога в ногу, час від часу, один в один, з дня на день*.

Але три прислівники *пліч-о-пліч, віч-на-віч, всього-на-всього*, у яких слово повторюється в тому самому (родовому) відмінку, пишуться через два дефіси.

Написання не з прислівниками

Тільки разом *не* пишеться тоді, коли прислівник без *не* не вживається: *невдовзі, невідв'язно, невпинно, невсипуче, неквапом, ненароком, неподалеку, несамовито, неспроста, нехотя, нещадно*.

З більшістю прислівників *не* звичайно пишеться окремо: *не так, не тут, не треба, не слід, не можна, не варто, не дуже, не цілком, не зовсім, не досить*,

не жаль, не вперше, не спросоння, не по-нашому, не по-товариському, не мимохідь, не праворуч, не щодня, не вдень, не вчора, не сьогодні.

Під час написання *не* з прислівниками, утвореними від прикметників за допомогою суфіксів *-о*, *-е*, треба орієнтуватися на зміст висловлювання:

а) якщо в певному контексті слово з *не* можна замінити іншим словом чи словосполученням, то *не* пишемо разом: *нелегко (важко), недоброзичливо (вороже), недобре (погано)*;

б) якщо в певному контексті *не* відкидає щось, заперечує, то *не* пишемо окремо: *іти на гору не легко, нітрохи не холодно, аж ніяк не страшно*.

Наголос у прислівниках

У багатьох прислівниках, утворених від прикметників за допомогою суфіксів *-о*, *-е*, наголос з останнього складу переноситься на другий від кінця: *близько, важко, вузько, гладко, глухо, гнучко, м'яко, низько, струнко, тонко, чітко, швидко, забарно, мовчазно, чарівно*.

А в деяких трискладових прислівниках наголос з останнього або передостаннього складу пересувається на перший: *весело, високо, боязко, гаряче, голосно, глибоко, дешево, дорого, запашно, порожньо, солодко, хороше, холодно, чепурно, широко*.

У прислівниках, утворених злиттям прийменника з короткою формою прикметника, наголос часто переходить на перший склад: *заново, засвітла, зозла, зосліпу, наглухо, наголо, нарівно, насухо, начисто, попросту, порізно*; але: *надовго, допізна, досита, потиху, завидна*.

У прислівниках, утворених під іменників, наголос переважно зберігається той самий: *валом, гамузом, разом, часом, догори, додому, дотла, зісподу, наверх, наверху, навкруги, нагорі, наголову, спозаранку, щовечора, щоразу і т. ін.*

Але в частині прислівників, утворених злиттям прийменника з іменником, наголос пересувається на перший склад: *безвісти, зокола, зоналу, навзнак, навіч, навхрест, надвечір, обік, обіч, опліч, осторонь, побіч, поруч, потайки, поночі, пошепки*.

У прислівниках, утворених від числівників, наголос зберігається той самий: *заодно, удвох, учотирьох, учетверо, удесятеро, нап'ятеро, нашестеро*; тільки два прислівники мають подвійний наголос: *надвоє і натроє*.

Від наголосу залежить значення прислівників із часткою *ні*:

а) якщо наголос падає на частку *ні-*, то ця частка набуває значення «немає»: *ніде* «немає де», *ніколи* «немає коли», *ніяк* «немає як», *нізвідки* «немає звідки»; такий прислівник (разом із неозначеною формою дієслова) виступає присудком у безособовому реченні: *Старенька Миша горювала: їй ніде, бідній, було жити* (Л. Глібов);

б) якщо частка *ні-* не наголошена, то прислівник просто заперечує щось: *ніде, ніколи, ніяк, нізвідки*; такий прислівник виступає обставиною в реченні: *Ще треті півні не співали, ніхто ніде не гомонів* (Т. Шевченко).

Питання для самоконтролю

1. З'ясуйте морфологічні ознаки та синтаксичну роль прислівника.
2. На які семантичні розряди поділяються прислівники?
3. Від яких за розрядом прислівників творяться ступені порівняння?
4. Назвіть основні типи адвербіалізації.
5. З'ясуйте основні способи творення прислівників у сучасній українській мові.
6. Назвіть основні правила написання складних прислівників.

Модуль 3. Дієслово, його граматичні категорії та форми

Питання, що виносяться на розгляд

1. Загальні відомості про дієслово як частину мови.
2. Класифікація дієслівних граматичних категорій. Загальнодієслівна категорія виду.
3. Стан дієслова. Перехідні й неперехідні дієслова.
4. Граматична категорія способу.
5. Категорія часу як одна з центральних власне-дієслівних граматичних категорій.
6. Категорія особи. Безособові дієслова. Невласне-дієслівні категорії числа й особи.
7. Парадигматика дієслів.
8. Дієслівне керування в українській мові.
9. Дієприкметник як одна зі змінних форм дієслова. Дієслівні форми на –*но*, –*то*. Переклад дієприкметників з російської мови українською.
10. Дієприслівник як одна з неособових форм дієслова. Уживання дієприслівникових зворотів.

Література

1. Волкотруб Г. Й. Стилїстика ділової мови: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2002. – С. 115 – 124.
2. Капелюшний А.О. Практична стилїстика української мови: Навч. посібник. – Л.: ПАІС, 2007. – 224 с.
3. Сучасна українська мова: Морфологія: підручник / Л.А. Алексїєнко, О.М. Зубань, І.В. Козленко; за ред. А.К. Мойсїєнка; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: Знання, 2013. – С. 369 – 449.
4. Михайлюк В. О. Українська мова професійного спілкування: Навч. посіб. – К.: ВД «Професїонал», 2008. – С. 298 – 316.
5. Середницька А.Я., Куньч З.Й. Українська мова за професійним спрямуванням: Навч. посібник / За ред. канд. філол. наук Г.Л. Вознюка. – К.: Знання, 2010. – 211 с.
6. Сучасна українська мова: Підручник / О.Д. Пономарів, В.В. Рїзун, Л.Ю. Шевченко та ін.; За ред. О.Д. Пономарева. – К.: Либїдь, 2008. – С. 208 – 237.

Матеріали для самостійного вивчення

Дієслово серед інших повнозначних частин мови вирізняється специфікою семантики й наявністю системи форм (дієвідмінюваних: особових і

родових, відмінюваних: дієприкметник та незмінних (недієвідмінюваних і невідмінюваних): інфінітив, дієприслівник, форми на *но-*, *то-*). Дієсловом називається повнозначна частина мови, що об'єднує слова, які означають динамічну ознаку (дію або стан) у процесі її становлення, тривання, розгортання й виражають це значення за допомогою загальнодієслівних категорій виду, перехідності, стану й частководієслівних граматичних категорій способу, часу, особи, роду, числа. Для дієприкметника характерними також є іменні категорії відмінка, роду, числа.

Загальнодієслівна категорія виду вказує на відношення дії до її внутрішньої межі, реалізації, що позначається на її обмеженості / необмеженості, цілісності / нецілісності. Опозиція форм доконаного і недоконаного виду складає **видову пару, або видову кореляцію**. Члени видової пари мають тотожне лексичне значення (*перечитати – перечитувати*). Категорію виду мають усі дієслова, але не всі дієслова формують видові пари.

Залежно від реалізації виду дієслова української мови поділяються на 3 групи:

- 1) парновидові (утворюють видову пару);
- 2) одновидові (функціонують у мові лише у формі одного виду – доконаного чи недоконаного);
- 3) двовидові (у семантичній структурі яких поєднуються значення обох видів, ці дієслова не мають окремого формального показника для різних видів, а граматичне значення доконаного чи недоконаного виду одержують лише у контексті).

Існують два шляхи творення видової кореляції: *перфективація* – це процес творення дієслів доконаного виду від дієслів недоконаного виду; *імперфективація* – творення дієслів недоконаного виду від дієслів доконаного. Засобами перфективації є:

– префікси (в окремих дієсловах на зразок *робити – зробити, дарувати – подарувати, писати – написати*, у яких не відбувається зміни лексичного значення); слід пам'ятати, що префіксальні видові пари формуються вибірково, здебільшого префіксальні дієслова перебувають поза межами власне видових протиставлень, бо префікси переважно змінюють лексичне значення дієслів;

– суфікс *-ну-* зі значенням одноразової дії (*стукати – стукнути, свистіти – свиснути*).

Засобами імперфективації найчастіше виступають:

– суфікси: *-ува-* (*переписати – переписувати, скоротити – скорочувати*), *-а-* (*рушити – рушати, кінчити – кінчати*), *-и-* (*винести – виносити*), *-ва-* (*дати – давати, зашити – зашивати*);

– чергування голосних у корені дієслова (*вибрати – вибирати, випекти – випікати, допомогти – допомагати, принести – приносити*);

– чергування приголосних, яке супроводжується іншими засобами вираження граматичної категорії виду (*скочити – скакати, зарядити – заряджати, вимостити – вимощувати*);

– зміна наголосу (*накидати – накидати, висипати – висипати, виміряти*

– *виміряти*);

– суплетивізм (*узяти – брати, сказати – говорити, знайти – шукати*).

В українській мові частина дієслів не має видової пари. Ці дієслова виступають або у формі недоконаного, або у формі доконаного виду, їх можна погрупувати за семантикою та морфемною структурою – за наявністю відповідних афіксів.

До одновидових безпрефіксних дієслів недоконаного виду належать дієслова на *-увати* — зі значенням ставлення до об'єкта (*годувати, гордувати, командувати*), на *-ати, -ити* — дієслова мовлення (*говорити, базікати, твердити*), пересування і переміщення (*ходити, возити, літати, тягати*), мислення (*марити, мріяти*) та ін. До одновидових дієслів недоконаного виду відносять також дієслова з префіксом *по-* зі значенням повторюваності дії: *пописувати, почитувати, подумувати, поглядувати, походжати*.

До одновидових дієслів доконаного виду належать переважно префіксальні дієслова: 1) з префіксом *роз-*, які вказують на результати дії (*розговоритися, розноситися, розкричатися*), 2) з префіксом *на-*, які виражають вичерпність виконаної дії (*находитися, начитатися, надивитися, нагостюватися, напрацюватися*), 3) з префіксами *за-, про-* (*запрацюватися, заплакати, затремтіти, пропрацювати, проплакати*), з подвійним префіксом *попо-* на позначення імперативної завершеної дії (*поповодити, попоходити, поподумати, попожити*).

Окремі дієслова поєднують у собі значення як доконаного, так і недоконаного виду (**двовидові дієслова**).

До них належать дієслова із суфіксом *-ува-* переважно іншомовного походження: *абсорбувати, автоматизувати, акредитувати, амортизувати, атакувати, атестувати, афішувати, вітамінізувати, воєнізувати, гарантувати, гранулювати, діагностувати, існувати, драматизувати, експортувати, інтенсифікувати, інформувати, кодифікувати, лімітувати, наслідувати, організувати, телеграфувати, телефонізувати, телефонувати, яровизувати*, а також *веліти, вінчати, женити*.

Це так звані двовидові дієслова виявляють своє видове значення в контексті, напр.: *Інструктор велів покликати собаку* (доконаний вид); *Живи, як велить тобі совість* (недоконаний вид).

Дієслова недоконаного виду мають чотири часові форми: теперішній, минулий, давноминулий і майбутній (складну і складену форми), дієслова доконаного виду — минулий і простий майбутній.

Дієслівна категорія стану – це граматична категорія, яка виражає відношення між дією, дійовою особою (суб'єктом дії) і предметом (об'єктом), на який спрямована дія. Вона тісно пов'язана з категорією перехідності / неперехідності й підпорядкована їй. Категорія стану властива не всім дієсловам, а тільки перехідним і співвідносним з ними неперехідним, які утворені за допомогою постфікса *-ся*. Виявляється вона у формах слова та особливостях керування.

Категорія стану не властива:

1) неперехідним дієсловам без постфікса *-ся*: *сидіти, лежати, стояти, мерзнути, хворіти*; 2) дієсловам з постфіксом *-ся*, які утворені від неперехідних дієслів: *сміється, сидиться*; 3) безособовим дієсловам на *-ся*, а також особовим дієсловам, що вживаються в значенні безособових: *стається, хочеться, розвидняється*; 4) дієсловам на *-ся*, що не мають співвідносних перехідних дієслів: *гордиться, усміхається, боїться*.

У сучасній українській мові розрізняються активний і пасивний стани. Окрема група – зворотні дієслова, у яких пасивне значення формується постфіксом *-ся*.

Активний стан мають усі перехідні дієслова, які означають дію, спрямовану на прямий додаток – іменник у **формі знахідного відмінка без прийменника**: *«Естафету гострого й дотепного слова Остапа Вишні сьогодні високо й впевнено несуть в Україні його учні» (газ.)*.

Пасивний стан мають неперехідні дієслова з постфіксом *-ся*, співвідносні за своїм лексичним складом і граматичним значенням з дієсловами активного стану. Вони означають дію, спрямовану на об'єкт, що виступає в реченні у функції підмета. Реальна дійова особа в таких пасивних конструкціях виконує роль додатка, вираженого іменником у формі орудного відмінка без прийменника: *«Спеціальні питання обговорюються депутатами в секціях» (газ.)*; *«Кожен новий гол радісно зустрічався вболівальниками» (газ.)*. У реченні з дієсловом пасивного стану реальний виконавець дії може й не називатися.

Пасивний стан може бути виражений також пасивним дієприкметником, неособовою формою предикативного дієприкметника на *-но, -то*, утвореними від перехідних дієслів. Пор.: *Товариство організоване. – Товариство організовано*.

Зворотні дієслова означають дію, яка спрямована на дійову особу. Залежно від лексичного зв'язку з іншими словами в реченні зворотні дієслова поділяються на підгрупи:

а) власне-зворотні дієслова. Виражають конкретну дію, виконавцем якої є дійова особа, на яку ця дія й поширюється. Постфікс *-ся* в цих формах за своїм значенням дорівнює зворотному займеннику *себе* в знахідному відмінку: *одягатися, умиватися, голитися, взуватися* і под.;

б) непрямо-зворотні дієслова. Дія, передана ними, виконується дійовою особою, об'єкт дії виступає у функції непрямого додатка або зовсім усунений: *запасатися* (їжею), *поратися* (біля печі);

в) загально-зворотні дієслова. Вказують на внутрішній стан людини, її настрій, переживання: *вертітися, гніватися, сміятися, журитися, турбуватися*;

г) безоб'єктно-зворотні дієслова. Виражають дію, постійно властиву дійовій особі: *кропива жалиться, корова б'ється, собака кусається*;

г) взаємно-зворотні дієслова. Означають дію, яку виконують дві або кілька дійових осіб, кожна з яких є одночасно і об'єктом дії. Дії суб'єктів спрямовані один на одного: *листуватися, радитися, зустрічатися, боротися*.

Перехідність/неперехідність – загальнодієслівна категорія, що виражає відношення дії до об'єкта.

Дієслова поділяються на перехідні і неперехідні.

Перехідні дієслова називають дію, яка поширюється на об'єкт – конкретний предмет, особу чи іншу якусь істоту: *спекти коровай, навчати дітей, слухати маму, пасти корову.*

До перехідних належать дієслова зі значенням:

а) конкретної фізичної дії: *ліпити, будувати, шити, в'язати, фарбувати, копати, асфальтувати;*

б) інтелектуальної діяльності та мовлення: *писати, читати, слухати, додавати, говорити, казати, мовити;*

в) руху, переміщення: *нести, сунути, везти, котити, штовхати.*

Об'єкт після перехідних дієслів виражається формою:

а) знахідного відмінка без прийменника: *слухати пісню, виконати завдання, посадити дерево, написати твір;*

б) родового відмінка без прийменника:

– якщо дія поширюється не на весь предмет, а лише на його частину: *відсипати цукру, налити води, насипати борошна;*

– якщо перед дієсловом наявна заперечна частка не: *не прочитати роману, не виконати вправи.*

Неперехідні дієслова називають дію, що не переходить на предмет: *зеленіє ліс, птах летить, батько сумує.*

До неперехідних належать дієслова, що означають:

а) стан людини та довілля: *сумувати, веселитися, бідувати, світає, вечоріє, дощить, гримить;*

б) динамічні процеси в рослинному світі: *рости, квітнути, цвісти, в'янути;*

в) професійну чи громадську діяльність людей: *головувати, директорувати, маклерувати;*

г) звуки тварин, комах, птахів і неживої природи: *гавкати, воркотіти, шипіти, тьохкати, дзюрчати.*

Майже всі дієслова з постфіксом -ся, є неперехідними: *митися, одягатися, зустрічатися, веселитися, листуватися* тощо.

Чіткої межі між перехідними і неперехідними дієсловами немає. Деякі перехідні можуть уживатися в значенні неперехідних: *читати книгу, писати речення* (перехідні) – *читати вголос, писати повільно* (неперехідні).

Категорія способу – частководієслівна категорія, що виражає відношення дії, процесу чи стану до дійсності з погляду мовця.

В українській мові розрізняють три способи дієслова: дійсний, умовний, наказовий.

Дійсний спосіб дієслова позначає реальну дію, що вже відбувалася, відбувається чи відбуватиметься в одному з трьох часових планів:

– теперішньому: *Молода мати з маленьким дитям стоїть у зажурі над гранітною плитою* (І. Цю па);

– минулому: *Наливались, половіли жита* (І. Цюпа);
– майбутньому: *Він зрозуміє, що ця байдужість страшніша за стогони й сльози* (М. Стельмах).

Дійсний спосіб виражається за допомоги форм особи і часу, для минулого часу – також і форм роду. Дієслова дійсного способу можуть уживатися із заперечною часткою *не*: *Соломія не відривала очей від берега* (М. Коцюбинський).

Умовний спосіб дієслова позначає дію, можливу за певних умов: *Уже б співали треті півні, якби вони тут десь були* (П. Дорошенко). Форми умовного способу з погляду вираження – це аналітична структура, що твориться поєднанням дієслова у формі минулого часу з часткою *би* (*б*): *писав би, писала б, писало б, писали б*. Дієслова умовного способу мають тільки форми числа, а в однині – роду.

Частка *би, б* завжди пишуться окремо з дієсловами, з якими утворює умовний спосіб. Вона може стояти після дієслова й перед ним, а також відокремлюватися іншими словами від дієслова: *Я поїхав би, аби тільки допомогти* (Петро Панч). *Коли б мене забили, ти б став володарем моїх багатств* (А. Шиян). *Солов'єм якби я став, то любов свою до тебе я б на весь світ проспівав* (В. Сосюра).

Наказовий спосіб дієслова виражає наказ, прохання, пораду, заклик, застереження, тобто спонукування до дії: *Ой, дівчино, відчини, Своє-моє серденько звесели* \ (Укр. народна пісня).

Дієслова наказового способу мають категорію виду, особи (2-ї однини, 1-ї і 2-ї множини, 3-ї однини і множини).

Форми наказового способу утворюються від основи теперішнього часу за допомоги закінчень. Закінчення другої особи однини виражає закінчення *-и* (*біж-и, вар-и, напиш-и, вибер-и*), а також нульове закінчення (*бігай-0, ляж-0, встань-0, дістань-0*). Значення другої особи множини – закінчення *-іть* (*-іте*), *-те* (*біж-іть, напиш-іть, читай-те, звеселяй-те, прочитай-те, насип-те*).

Форма першої особи множини утворюється за допомоги закінчень *-імо, -мо*: *пиш-імо, вар-імо, читай-мо, стань-мо, приляж-мо*. Третя особа множини і однини утворюється аналітично: поєднанням частки *хай* (*нехай*) із дієсловами третьої особи однини чи множини теперішнього або майбутнього часу доконаного виду: *хай* (*нехай*) *принесе, хай* (*нехай*) *заспіває, хай* (*нехай*) *принесуть, хай* (*нехай*) *заспівають*.

Більшість дієслів може виступати у формах наказового способу. Перешкоджають творенню особових форм наказового способу семантичні та структурно-морфологічні особливості дієслів (якщо дія, що виражає дієслово, характеризує неживий предмет, дієслово має негативне значення, дієслово є безособовим тощо). Лише в поезії за умов персоніфікації від деяких із них творяться форми наказового способу: *Зеленійся, рідне поле, Українська ниво! Підоймися, колосися, Достигай щасливо* (І. Франко).

Утворюючи будь-які способів форми, а також дієприкметники та дієприслівники, ви не повинні змінювати вид дієслова!

Категорія часу – це центральна власне-дієслівна граматична категорія, яка виражає відношення дії до моменту мовлення. Дія протікає в трьох планах: 1) одночасно з моментом мовлення, 2) до моменту мовлення, 3) після моменту мовлення – тобто в теперішньому, минулому і майбутньому планах.

Категорія часу тісно пов'язана з категорією особи і виявляється в особових формах. Така неособова категорія, як інфінітив, не має категорії часу, а дієприкметник і дієприслівник передають її безвідносно до моменту мовлення. Час дієслова виражається морфологічно в дійсному способі. Виділяються такі часові форми: теперішнього часу, минулого, давноминулого і майбутнього.

Умовний і наказовий способи не мають часової диференціації.

Теперішній час означає співвідносність дії з моментом мовлення. Його мають лише дієслова недоконаного виду. Момент мовлення може збігатися або не збігатися з моментом безпосереднього говоріння. Залежно від цього розрізняють пряме й відносне вживання форм теперішнього часу. Форми теперішнього часу при їхньому прямому вживанні мають два значення: 1) значення теперішнього актуального і 2) значення теперішнього неактуального (їх ще називають прямим детермінованим значенням і прямим недетермінованим).

Теперішній актуальний – це основне значення теперішнього часу. Дія передається як така, що відбувається в момент мовлення. Як приклад такого значення можна навести уривок із твору Ю. Яновського: *«І степом можна йти безвісти і лягти на землю, прикласти вухо до землі – то тільки вмій прислухатися – шумить і гомонить, а коли лягти горілиць і вдивитися у глибоке небо, де пливуть хмарки на синьому повітрі, тоді здається, що сам лежиши у небі, одірвавшись від землі, розсуваєш руками хмари, ростеш під синім повітрям і, вернувшись на землю, бачиши – скільки живих друзів у тебе в степу».*

У цьому значенні дієслова теперішнього часу часто вживаються в газетних текстах, телерепортажах, де йдеться про події, очевидцем яких був автор: *«Давно вже немає Косинки. Могила його невідома... Я ж бачу його тільки живим, з м'якою мудрою усмішкою, ясними вдумливими очима, повними надзвичайної життєвої сили»* (газ.).

Теперішній неактуальний передає дію, яка розпочалася до моменту мовлення, відбувається під час мовлення й триватиме після розповіді про неї. Він означає дію, яка відбувається постійно або регулярно повторюється: *Вода кипить при ста градусах.*

У вживанні неактуального теперішнього виділяється ще значення теперішньо-минулого і теперішньо-майбутнього часу.

Теперішньо-минулий час переносить дію у план минулого. Це досягається поєднанням дієслова у формі теперішнього часу з прислівниками й прислівниковими словами. Напр.: *«Я бачу мільйони людей, що пересуваються*

по дорогах і полях, тягнуть на собі гармати і міномети, я чую гуркіт танків, які ринули з вихідних позицій у бій, наді мною ревуть мотори літаків, що йдуть на поземному льоті, мені пахнуть постріли і вибухи, солдатські чоботи і кров, розорана бомбами земля, і я чую різкий аромат стоптаного полину – це те, що відбувалося тут ще торік» (Ю. Яновський). Ця часова форма відома ще під назвою теперішнього історичного. Характерна вона для розповідей про події минулого.

Різновидом теперішньо-минулого часу є теперішній живописний. Він уживається для опису картин природи, обставин, за яких відбувається дія. Напр.: *«Раненько вдосвіта ви берете рушницю, весло, кошика, де покажує крижуха, і йдете на Кримасове озеро... Ви довгенько ходите понад осокою, вдивляєтесь, шукаєте, де прим'ята осока... Ось вона! Чавкають чоботи, які ви з трудом витягаєте з баговиння, видираєтесь на купину і потім, з купини на купину перестрибуючи, наближаєтесь до очерету... Ось і човен. Виштовхнувши човна на глибоченьке місце, ви сідаєте й правуєте на озеро...» (Остап Вишня).*

Перед нами постає один із типових днів полювання, який пригадав автор. Він дає нам змогу, ніби на картині, побачити те, що бачив і переживав сам не один раз.

Значення минулої дії може підсилюватися частками *було, бувало*: *«Як була я малою, то мені було не раз сниться, що моя мати чеше мені коси, влітає червоні кісники, вбирає мене в квіти та стрічки, голубить та жалує мене» (І. Нечуй-Левицький).*

Теперішньо-майбутній виражається поєднанням дієслова теперішнього часу з прислівниками й прислівниковими словами з часовим значенням. Він має місце як у художніх творах, так і в наукових текстах: *«Ми починаємо бій о шостій ранку – попередимо ворога на дві години... Ти з сотнею кінноти стаєш перед Павлівкою. Артилерія з кулеметами рушає в оце ось село в долині праворуч – верства до нього. Я з рештою кінноти, з кулеметами і кількома гарматами стаю тут ось, де ми стоїмо, під скиртою. Рівно о шостій годині починає артилерія. Всі наші гармати ураганним вогнем мстимуть Павлівку... Через півгодини ти йдеши в атаку на Павлівку, вибиваєши звідти ворога і тримаєшся, поки тобі не допоможуть зліва» (Ю. Яновський).*

Такі випадки вживання трапляються в підручниках, посібниках, коли описується послідовність дій при виконанні дослідів, вправ: *«Ви добираєте речення, у яких є обставинні прислівники місця, і пишете їх у колонку ліворуч, а праворуч паралельно записуєте речення з тими ж самими прислівниками в ролі прийменника» (підручник).*

Майбутній час недоконаного виду означає дію, яка буде здійснена після моменту мовлення. Відомі дві форми майбутнього недоконаного: синтетична й аналітична.

Синтетична форма утворюється за такою моделлю: інфінітив + суфікс майбутнього часу *-м-* + тематичний суфікс *-е-* + особове закінчення.

Я читати-м-у, косити-м-у, сидіти-м-у

Ти читати-м-е-ш, косити-м-е-ш, сидіти-м-е-ш
Він читати-м-е, косити-м-е, сидіти-м-е
Ми читати-м-е-мо, косити-м-е-мо, сидіти-м-е-мо
Ви читати-м-е-те, косити-м-е-те, сидіти-м-е-те
Вони читати-м-у-ть, косити-м-у-ть, сидіти-м-у-ть

Аналітична форма складається з особових форм дієслова *бути* й інфінітива основного дієслова недоконаного виду. Дієслово *бути* змінюється за першою особовою парадигмою і є показником часу, особи й числа.

Я буд-у читати, писати
Ти буд-е-ш ходити, сидіти
Він, вона, воно буд-е говорити, робити і т. д.
Ми буд-е-мо
Ви буд-е-те
Вони буд-у-ть

Майбутній час доконаного виду означає дію, яка буде здійснена в момент мовлення або після нього. Дія майбутнього доконаного виду здебільшого відбувається після моменту мовлення, рідше – у момент мовлення. У цьому випадку майбутній час набуває значення теперішнього. Це буває тоді, коли дієслова теперішнього й майбутнього часу вживаються в одному реченні як однорідні: «*Утомився вороненький, іде, спотикнеться*» (Т. Шевченко).

Як і теперішній, майбутній час дієслів доконаного виду може означати дію постійну, позачасову. Проте сфера його вживання обмежена. Він трапляється лише в приказах і прислів'ях з узагальнено-особовим значенням: *Що посієш, те й пожнеш; Ворон ворону ока не виклює, Вдача собака: не брехне – то й не дихне*.

Якщо дієслово майбутнього часу доконаного виду вживається в реченні поряд з формами минулого й теперішнього історичного часу, то воно виражає дію, що відбулася до моменту мовлення: «*Все небо облягли темні купчасті хмари, які шалено летять в одному напрямі. На мить з'явиться сонце, залле блиском сивий океан і знову сховається за хмарами. Вітер реве... і виє у снастях*» (К. Станюкович).

Часто в художніх творах у таких випадках уживаються частка *було* і слово *бувало*, які наголошують на віднесенні дії до минулого: «*Було як почують хуторяни, що йде татарва, то заганяють скотину і ховаються по байраках і котлованах; як же бувало слобожани шурнуть звітіля татар, то й вони де не візьмуться, на коней, за мушкети, і собі проводжають непрошених гостей*» (О. Стороженко).

Дієслова минулого часу означають дії, які відбулись або відбувались до моменту мовлення.

Форми минулого часу творяться від основи інфінітива за допомогою суфікса *-в* (у кінці слова після голосного), його варіанта – суфікса *-л-* (перед голосним), а також нульового суфікса (у кінці слова після приголосного). Напр.: *носи-(ти) + -в = носив, носи + -л- + а(о), біг-(ти) + 0 = біг, біг + -л- + а(о),*

сказа-(ти) + -в = сказав, сказа + -л- + а(о), принес-(ти) + 0 = приніс, приніс + -л- + а(о).

Дієслова минулого часу бувають недоконаного й доконаного виду.

Дієслова недоконаного виду в минулому часі означають переважно дії, які виконувались у минулому й не пов'язані з моментом мовлення в теперішньому часі. Це дії, не завершені в часі, повторювані. Напр.: *«Транспортна магістраль, що вела з Подолу на Печерськ, відома з найдавніших часів під назвою Старої дороги. Від заснування Печерського монастиря та заміської князівської резиденції у Берестовому між власне Києвом і цією околицею підтримувалися найтісніші зв'язки. Та міською вулицею вона стала вже у XVIII столітті»* (журн.).

Дієсловам минулого часу доконаного виду властива результативність дії, завершеність її: *писав – написав, казав – сказав, робив – зробив, відповідав – відповів*. Дієслова минулого часу означають дію, що почалася до моменту мовлення про неї, але її результат має продовження тепер. Напр.: *«Минуло трохи більше року, як землетрус обернув тишу Мессіну в груді каміння... Ступивши на землю, я сподівався стрінути тишу і холод великого кладовища і був здивований дуже, коли побачив осла з повними кошиками на спині, що переступав обережно через каміння розмитого бруку, тримаючись холодку од зруйнованих стін прибережних будинків»* (М. Коцюбинський). Землетрус, який відбувся в минулому, сприймається тепер через його наслідки.

Іноді форми минулого доконаного вживаються зі значенням близького майбутнього: *«Він повертається до неї (дружини) на порозі і, виходячи, промовляє спокійно:*

— Я пішов» (О. Довженко).

Давноминулий (передминулий) час означає минулу дію, яка відбулася перед іншою минулою дією. Форми давноминулого часу аналітичні. Вони творяться додаванням до дієслова минулого часу переважно доконаного виду основної дії родової форми минулого часу допоміжного дієслова *бути*: *сказав був, відповіла була, зустрівся було, написали були*. Давноминулий час виступає переважно в складносурядному реченні, частини якого з'єднані протиставним сполучником: *«Ніби задрімав був зразу, але щось приверзлося, то й прокинувся рано»* (А. Головка); *«Він щось почав був говорити, та судді річ йому спочатку перебили»* (Є. Гребінка).

У цих двох складносурядних реченнях присудки обох складових частин кожного речення виражають психологічні ситуації, у яких одна заперечує іншу. У першому реченні сну протиставляється пробудження, у другому – актові мовлення – раптове припинення його.

Уживається в одній із частин складнопідрядного речення: *«Коли його висока постать появлялась було у дверях, Марія здригалась»*; *«Після того, як економ ледве був утік з поля, ніхто більше не важивсь займати коні»* (М. Коцюбинський).

Категорія особи виражає відношення дії до дійової особи. Вона тісно пов'язана з категорією особи займенника (*читаю – я читаю, читаєш – ти читаєш і т. д.*), її значення базується на протиставленні шести взаємопов'язаних форм: 1, 2, 3-ї особи однини і 1, 2, 3-ї особи множини. Якщо дійова особа є тією особою, що розповідає про дію, дієслово вживається у формі 1-ї особи однини або множини: *«Я люблю вічний гомін у місті»* (В. Сосюра); *«Собі я бажаю не сну, а життя»* (Леся Українка); *«Ми з тобою стали вільними людьми»* (В. Сосюра). Якщо дійовою особою є не той, хто говорить, а співбесідник, до якого безпосередньо звертається мовець, то дієслово вживається у формі 2-ї особи однини або множини: *«Волю ти й силу з ним маєш єдину»* (М. Рильський).

Дієслово, що означає дію, у виконанні якої дійова особа не бере участі, а про неї розповідає той, хто говорить, належить до 3-ї особи однини або множини: *«Вона бачить його завжди напруженим, бадьорим у труді»* (С. Скляренко).

Категорія числа граматично виявляється у формах трьох парних протиставлень: 1-ша особа однини – 1-ша особа множини, 2-га особа однини – 2-га особа множини, 3-тя особа однини – 3-тя особа множини.

Особові форми у певних стилістично зумовлених ситуаціях можуть уживатися одна замість одної.

Форми 1-ї особи множини можуть уживатися замість 1-ї особи однини. Це буває в таких випадках: 1) якщо той, хто говорить, не хоче виділяти себе із числа своїх читачів або слухачів: *«Розглянемо одне з речень наведеного уривка»* (підручник). Таке вживання властиве науковому і публіцистичному стилям. Воно має місце в наукових творах, доповідях, лекціях; 2) у мові імператорських і королівських указів, маніфестів і под. Такі конструкції в наш час сприймаються як анахронізми і використовуються в художніх творах.

Форми 1-ї особи множини вживаються в значенні 2-ї особи однини і множини. Це форма співчутливого ставлення до співбесідника: *– Як ми себе почуваємо? – А ми скоро підростемо і підемо до школи.*

Форми 2-ї особи однини спеціально замінюються формами 2-ї особи множини. Це так зване звертання на «ви». Воно є формою ввічливості й використовується як звертання до незнайомої особи, молодших віком до старших, дітей до батьків: *«– Ви б лягли, мамо, спочили, – упоравшись коло печі, каже Христя»* (Панас Мирний); *«Але Ваші ніжні очі Обертають ночі в день, Обертають в казку ночі, сльози – в струмені пісень...»* (О. Олесь).

Дієслова, що виражають дію або стан, які відбуваються без участі дійової особи, належать до **безособових**. Вони не можуть сполучатись у реченні з іменником або займенником у ролі підмета (чи з іншою частиною мови в цій же функції). Це окрема група дієслів, своїм значенням вони не тотожні з будь-якою групою особових дієслів. До безособових належать дієслова таких семантичних груп:

– дієслова фізичного стану: *морозить, трясє, лихоманить, тіпає, ріже, пече, коле;*

– дієслова психічного стану: *спиться, сниться, не сидиться, не лежиться, не їться*;

– дієслова, що означають явища природи: *свіжіє, смеркає, вечоріє, морозить, сутеніє, мрячить, похолодало*;

– дієслова, що означають стихійні явища: *вигоріло, висушило, залило, замело*;

– дієслова, що означають буття, міру наявності (або відсутності): *сталося, минулося, бракує, вистачає, не вистачає*;

– дієслова успіху: *пощастило, поталанило, повелось*.

Безособові дієслова не змінюються за особами, хоч уживаються в теперішньому часі у формі 3-ї особи однини: «У лузі пахне вогкою травою» (О. Гончар); «Бракує арфі струн, співцеві слів» (Леся Українка). У минулому часі – у формі середнього роду однини: «Починало розвиднятися» (М. Стельмах); «Рівно, тихо шуміло навкруги» (О. Гончар).

У безособовому значенні можуть уживатися особові дієслова. Пор.: *Ніж добре ріже* (особове); *У мене ріже ногу* (безособове); *Квітка пахне* (особове); *Надворі пахне гниллю* (безособове).

Безособові дієслова можуть творитися від особових за допомогою постфікса *-ся*: *спить – спиться, їть – їться, живе – живеться*.

Дієвідмінювання – це система змінних форм дієслова. Дієслова змінюють свою форму за особами, часами, способами, числами, а в минулому часі й умовному способі – за родами.

Інфінітив (дієйменник), дієприкметник і дієприслівник не змінюють своєї форми за особами, не мають способу й тому не належать до дієвідмінюваних форм.

Як дієвідмінювані, так і недієвідмінювані форми дієслів творяться від двох дієслівних основ: а) основи інфінітива і б) основи теперішнього часу.

Основу інфінітива можна визначити, відкинувши від неозначеної форми дієслова суфікс *-ти*: *ходи-ти, носи-ти, вез-ти, брес-ти, каза-ти, мог-ти, дійти, хоті-ти, почу-ти, пи-ти, поді-ти*.

Основа теперішнього часу визначається шляхом відокремлення закінчення *-уть* (*-ють*), *-ать* (*-ять*) від дієслова теперішнього часу у формі 3-ї особи однини: *ход-ять, нос-ять, воз-ять, бред-уть, каж-уть, ді-ють, хоч-уть, по-чу-ють, п'-ють*.

Від основ інфінітива творяться:

– дієслова минулого часу: *ходи-в, носи-в, віз, брі-в, каза-в, міг, хоті-в*;

– дієслова умовного способу: *ходив би, носив би, віз би, брів би, казав би, міг би, хотів би*;

– дієприкметники минулого часу: *прочита-ний, побаче-ний, випи-тий*;

– дієприслівники доконаного виду: *прочита-вши, написа-вши, зміг-ши, приніс-ши*.

Від основ теперішнього часу творяться:

– особові форми дієслів теперішнього часу: *вез-у, вез-еш, вез-е, вез-емо, вез-ете, вез-уть; ходж-у, ход-иш, ход-ить, ход-имо, ход-ите, ход-ять;*

– особові форми майбутнього часу дієслів доконаного виду: *напиш-у, напиш-еш, напиш-е, напиш-емо, напиш-ете, напиш-уть; зробл-ю, зробл-иш, зробл-ить, зробл-имо, зробл-ите, зробл-ять.*

Поділ дієслів на дієвідміни

Якщо основа інфінітива закінчується суфіксами *-і- (-ї-), -и-* або після шиплячого *-а-* і цей суфікс у 1-й особі однини випадає, то дієслово належить до **II дієвідміни**. Якщо дієслово не відповідає цим умовам, то воно належить до **I дієвідміни**. Наприклад, дієслова *гуркотіти – гуркочу, гоїти – гою, ходити – ходжу, бачити – бачу, кричати – кричу, одержати – одержу* (у яких суфікси *-і-, -и-* та після шиплячого *-а-* випадають) належать до II дієвідміни: *гуркотиш, гуркотить, гуркотять; гоїш, гоїть, гоять*. Дієслова *молоти, боротися, в'янути, класти, повзти, гуркотати, дихати, стругати* (у яких немає суфіксів *-і-, -и-* та після шиплячого *-а-*), *радіти – радію, синіти – синію, бажати – бажаяю, помічати – помічаю* (у яких ці суфікси не випадають) належать до I дієвідміни: *гуркочеш, гуркоче, гуркочуть; радієш, радіє, радіють*.

Із цього правила є винятки:

а) дієслова *хотіти, гудіти, сопіти, ревіти, іржати* (хоч у них суфікси *-і-, -и-* та після шиплячого *-а-* випадають) належать до I дієвідміни: *хочу, хочеш, хоче... хочуть; сопу* (не «соплю»), *сопеш, сопє... сопуть* (не «соплять»);

б) дієслова *бігти, боятися, стояти, спати* (хоч у них немає відповідних суфіксів) належать до II дієвідміни: *біжиш, біжить... біжать*.

Дієслово *сукати* може належати як до I дієвідміни (*сукаю, сукаєш* і т. д.), так і до II дієвідміни (*сучу, сучиш* тощо).

До **архаїчної дієвідміни** належать дієслова *дати, їсти, повісти* та префіксальні похідні від них. Дієслова *давати, відповідати* належать до I дієвідміни.

У 3-й особі множини дієслово *повісти* й похідні від нього не вживаємо, їхнє значення передаємо іншими словами: *повісти, розповісти – розкажуть, доповісти – повідомлять* тощо.

При дієвідмінюванні відбувається чергування приголосних в особових формах:

а) у I дієвідміні приголосні змінюються в усіх особах однини і множини теперішнього чи майбутнього часу, якщо є чергування в 1-й особі однини – *г-ж, з-ж, к-ч, х-ш, с-ш, т-ч, ст-щ, ск-щ* (*могти – можу, мазати – мажу, пекти – печу, колихати – колишу, чесати – чешу, хотіти – хочу, засвистати – засвищу, полоскати – полощу*);

б) у II дієвідміні звукові зміни маємо лише в 1-й особі однини – *д-дж, т-ч, з-ж, с-ш, зд-ждж, ст-щ* (*водити – воджу, тремтіти – тремчу, возити – возжу, просити – прошу, їздити – їжджу, мостити – мощу*).

Виняток – *бігти* (і похідні від нього: *вибігти, перебігти, забігти* і под.), у якому *г* чергується із *ж* в усіх особових формах: *бігти – біжу, біжиш,*

біжить, біжать (вибігти – вибіжу, вибіжиш і под.).

Деякі дієслова мають **неповну особову парадигму**. Це властиво дієсловам, які сполучаються з іменниками – назвами істот та предметів. Дії, виражені цими дієсловами, стосуються лише об'єкта повідомлення, тому такі дієслова функціонують тільки у формі 3-ї особи однини та множини. До них належать:

1) дієслова, які передають звуковий вияв тварин, птахів і комах (*вити, воркотати, курликати, тьохкати, ячати*);

2) дієслова, які відтворюють звуки доквілля, зокрема машин, пристроїв, приладів тощо;

3) дієслова, які означають дії, пов'язані з народженням істот (*телитися, жеребитися, пороситися*);

4) дієслова, які виражають дії, пов'язані з життям і поведінкою істот (*дряпатися, кусатися, нестися*);

5) дієслова, що позначають процеси, які відбуваються в неживій природі, хімічні реакції, а також фізіологічні процеси (*жєврїти, палати, намагнічуватися, зрїти*).

Неповнота парадигми може виявлятися й у наявності в дієслів лише особових форм множини. Це стосується:

1) двопрєфіксних неперехідних дієслів, які вказують на численних виконавців дії (*повибїгати, попереходити, пооббїгати*);

2) дієслів, що означають масові дії, які виконують люди (*гуртуватися, товпитися, групуватися*). Хоча з іменниками на позначення збірності або сукупності вживаються лише в 3-й особі однини (*козацтво гуртується, малеча товпиться, юрба групується*).

Невелика група двопрєфіксних дієслів, які вказують на численні об'єкти повідомлення, що є назвами предметів, також мають неповну особову парадигму і вживається тільки в 3-й особі множини (*позасихають квіти, попрїгасають свїчки, порозкисають сухарї*).

Дієслово *пилососити* не має форми першої особи однини теперішнього часу. Цю форму дієслова легко замінити таким зворотом: «У нашій сім'ї тільки я чищу меблі пилососом».

Дієслова керують іменниками у певних відмінках.

а) з іменниками в родовому відмінку вживаються дієслова:

вчити (вчитися, навчати, навчатися) грамоти, етикету;

запобїгати (домагатися) ласки, теплоти;

зазнавати поразки, горя, приниження, нещастя;

привести до пожежі, катастрофи;

чекати слушної хвилини; (чекати на тебе);

слухати доброї поради, батьків;

позбавитися бур'янів, клопоту.

б) з іменниками чи займенниками у давальному відмінку вживаються дієслова:

дорівнювати трьом, чотирьом;

боліти мені, їй;
дякувати тобі, йому, нам;
запобігати у значенні «уникати, відвертати» утратам, руйнуванню,
лихові, біді;
підлягати обробці, сумніву, критиці.

в) з іменниками чи займенниками в орудному відмінку вживаються дієслова:

оволодівати знаннями, теорією, методикою;
спілкуватися рідною мовою;
читати українською мовою;
розмовляти кількома мовами.

При дієсловах зі значенням мислення, говоріння (*думати, говорити, розповідати, сказати, розказати*) помилково вживають прийменник *за* замість прийменника *про*, як-от: «*Думав за свою матір у день її народження*», «*Скажу за свого брата: він чесний*», «*Тут говорили за гуртожиток*», «*Мені розповідали за педагогічну практику*». У цих реченнях на місці прийменника *за* слід поставити прийменник *про*, оскільки саме він доречний, тоді, коли необхідно вказати на конкретну особу, предмет або абстрактне поняття, що виступають об'єктом розмови або роздуму. Потрібно говорити: *Думав про матір...*; *Скажу про брата...*; *Говорили про гуртожиток...*; *Розповідали про практику...* При дієсловах *зраджувати, зрадити* можливий лише знахідний (не давальний) відмінок. Правильно: «*Зрадив батьківщину*», «*Зраджувати себе*», «*Зрадити родину, жінку*». Неправильно: «*Зрадив жінці*».

Дієприкметник (рос. причастие) – дієслівна форма, що називає ознаку предмета, зумовлену дією самого предмета (активні дієприкметники) або ознаку, зумовлену дією іншого предмета (пасивні дієприкметники).

Дієприкметник відповідає на питання *який? яка? яке?*

В українській мові дієприкметники поділяються на активні і пасивні. Активні дієприкметники теперішнього часу утворюються (від незначної кількості дієслів) за допомогою суфіксів **-учий (-ючий), -ачий (-ячий)**: *мобілізуєчий, зростаєчий, люблячий, лежачий, зеленієчий*. В офіційно-діловому стилі такі форми обмежені у вжитку порівняно з російською мовою. Зокрема, зовсім перестали вживатися активні дієприкметники теперішнього часу на вираження ознаки людини за дією. Замість них використовуються описові звороти: *перевиконуючий план робітник – робітник, який перевиконує план, поважаюча себе людина – людина, яка себе поважає, витікаючі висновки – висновки, що із цього випливають*.

У сучасній українській мові намітилася тенденція до уникнення дієприкметникових форм на **-учий (-ючий)**. Ці форми пропонують уживати із суфіксом **-увальн(ий), -ювальн(ий)**: *коригуючий – коригувальний, копіюєчий – копіювальний, інтегруєчий – інтегрувальний*.

При перекладі з російської мови активні дієприкметники теперішнього часу відтворюються підрядними означальними реченнями; дієприкметники, що

перейшли в прикметники та іменники, замінюються відповідними частинами мови, наприклад: *вступающий* – який (що) вступає, *вступник*; *движущийся* – який (що) рухається, *рухомий*; *заведующий* – який (що) завідує, *завідувач*; *соответствующий* – який (що) відповідає, *дійсний*, *відповідний*; *ведущий специалист* – *провідний спеціаліст*. При перекладі термінологічних зворотів із дієприкметниковим компонентом у діловому мовленні перевага надається українським зворотам дієприкметникового типу над розгорнутими синтаксичними конструкціями та калькованими формами, наприклад: *выдерживаемый процесс* – *витримуваний процес* (замість *процес*, що (який) *витримується*), а іноді їхнім іменниковим замінником: *окружающая среда* – *довкілля* (замість *оточуюче середовище*).

Активні дієприкметники минулого часу творяться за допомогою суфікса -л-: *посивілий*, *застарілий*, *пожовклий*, *почорнілий*, *дозрілий*, *загорілий*, *осілий*.

Російські активні дієприкметники минулого часу з суфіксами -ш-(-вш-) в українській мові не вживаються. Вони передаються переважно описовими конструкціями, наприклад: *перервавший* – який (що) перервав; *приблизивший* – який (що) наблизив; *прикладавший* – який (що) прикладав; *усиливший* – який (що) підсилив тощо.

Сфера використання активних дієприкметників – термінологічна лексика: *тонізуючі речовини*, *працюючий двигун*, *лімітуючий режим*, *ріжучий диск*, *діючий вулкан*.

Пасивні дієприкметники у сучасній українській мові мають форму тільки минулого часу, що утворюється за допомогою суфіксів -н-, -ен-, -ан-, -т-: *записаний*, *завершений*, *написаний*, *відкритий*, *крадений*, *підрахований*, *зігрітий*.

Дієслова з основами на -н-(-ну) і -о- можуть утворювати паралельні форми дієприкметників: *колоти* – *колотий* і *колений*; *повернути* – *повернутий* і *повернений*; *стиснути* – *стиснутий* і *стиснений*; *кинути* – *кинутий* і *кинений*; *усунути* – *усунутий* і *усунений*. При додаванні суфікса -ен- у корені можливі чергування приголосних: *відобразити* – *відображений* (з-ж), *зберегти* – *збережений* (г-ж), *позбавити* – *позбавлений* (в-вл). Російські пасивні дієприкметники теперішнього часу при перекладі українською мовою замінюються описовими конструкціями або дієприкметниками минулого часу: *записываемый* – *записуваний*; *освещаемый* – *освітлюваний*; *применяемый* – *застосовуваний*; *желаемый* – *бажаний*; *употребляемый* – *вживаний*, який *вживається*.

Отже, при потребі перекладу російських дієприкметників українською мовою можемо використати:

а) іменники або описові звороти: *исполняющий обязанности* – *виконавець обов'язків*, *заведующий* – *завідувач*, *движущийся* – *який (що) рухається*, *поступающий* – *вступник*;

б) прикметники: *вышестоящий орган* – *вищий орган*, *текущий счет* – *поточний рахунок*, *необозримый* – *неозорий*;

в) пасивні дієприкметники: *нижеподписавшийся* – той, хто нижче підписався; *нижчепідписаний*; *догрузившийся* – довантажений; *выполняющийся* – виконуваний;

г) дієприкметники з іншими суфіксами: *поседевший* – посивілий, *выполняемый* – виконуваний, *вытягивающий* – витягувальний.

Детальніше про особливості перекладу дієприкметників дивись у книзі Войналович О., Моргунюк В. Російсько-український словник наукової та технічної мови. – К., 1997. – С.3-13.

Дієслівні форми на *-но, -то*

Форми на *-но, -то* традиційно розглядають у парадигмі дієслова як одну з його форм. За походженням пов'язують із короткими дієприкметниками середнього роду з колишнім закінченням *-о*, які опинилися поза парадигматичними зв'язками з формами чоловічого та жіночого роду, а також з відмінковими формами однини й множини, їх протиставляють родовим формам та формі множини дієприкметників, пор.: *будинок збудовано і будинок збудований, сорочку напрасовано і сорочка напрасована, поле зорано і поле зоране, дороги прокладено і дороги прокладені.*

Форми на *-но, -то* вважають виразниками функції головного члена безособового речення, напр.: *Світе тихий, краю милий, Моя Україно, за що тебе сплюндровано, За що, мамо, гинеш?* (Т. Шевченко).

Форми на *-но, -то* є одним з основних дієслівних утворень, тому що вони тісніше, ніж дієприкметник та дієприслівник, пов'язані з дієсловом, передусім за семантикою, формально-граматичними та семантико-синтаксичними характеристиками. Виражаючи значення результативного стану, що є наслідком виконаної дії, такі форми входять до підкласу дієслів зі значенням стану. На дієслівний характер форм на *-но, -то* вказує й така семантико-синтаксична ознака, як валентність, бо вони зберігають усі валентні позиції своїх вихідних дієслів, крім однієї – суб'єктної, пор.: *Директор вручив призи переможцям – Вручено призи переможцям; Жінка відрізала скибку від хлібини ножем – Відрізано скибку від хлібини ножем; Медсестра принесла ліки хворому з аптеки до палати – Принесено ліки хворому з аптеки до палати.* Редукція суб'єктної валентності зумовлена їхнім функціональним призначенням – утворювати такі безпідметові речення, у яких «уся сила вислову зосереджена на присудковій» [Курило 1925: 42—43]. Саме це дає підстави кваліфікувати форми на *-но, -то* як дієслівні форми зі значенням результативного стану, що є наслідком виконаної дії. Від аналітичних дієслів із цим значенням вони відрізняються своєю невідмінюваністю, повною відсутністю в них особово-числових протиставлень (пор.: *Лист написано; Книжку написано; Звернення написано; Відозви написано*); аналітичні дієслова є дієсловами з неповною особовою парадигмою, бо мають протиставлення в особі, пор.: *Лист написаний і Листи написані; Лист був написаний і Листи були написані; Лист буде написаний і Листи будуть написані; Лист написано, Лист було написано, Лист буде написано і Листи*

написано, Листи було написано, Листи буде написано.

Форми на *-но, -то* вирізняються ще й тим, що вони виражають значення результативного стану, вживаючись у позиції головного члена односкладного речення, тоді як аналітичні дієслова, до складу яких входять пасивні дієприкметники і зв'язкові елементи, – у позиції присудка двоскладного речення. Пор.: *Життя було їй [Марусі Чурай] даровано в пам'ять героїчної загибелі батька та за чудові пісні, які вона склала* (О. Козуля) і *Корою пофарбована Торбина та була, Бабусею дарована, Щоб книги берегла* (М. Шпак); *Находило Різдво. На Україні з цим святом пов'язано безліч різних прикмет, звичаїв, легенд і обрядів* (З. Тулуб) і *У Карпатах з «кличальною суботою» пов'язаний також звичай просити пробачення у старших і найменших членів родини* (В. Скуратівський).

Значення результативного стану, що є наслідком виконаної дії, передають форми на *-но, -то*, співвідносні з дієсловами доконаного виду, пор.: *вручити — вручено, завезти — завезено, заборонити — заборонено, забути — забуто, накрити — накрито, переписати — переписано, підшити — підшито, побити — побито, поперецьязувати — поперецьязувано*. Від дієслів недоконаного виду форми на *-но, -то* утворюються обмежено, що зумовлено несумісністю їхніх значень. Вони вживаються переважно в розмовному мовленні та в усній народній творчості, вказуючи на повторюваність дії в минулому (напр., *казано, говорено, балакано, бачено*).

За своєю семантикою та використанням форми на *-но, -то* становлять специфіку української мови, яка вирізняє її з-поміж інших слов'янських мов.

Дієприслівник (рос. деепричастие) – це незмінювана дієслівна форма, що, вказуючи на додаткову дію, пояснює в реченні основне дієслово (присудок). Дієприслівник відповідає на питання *коли? чому? за якої умови? з якою метою?*

Дієприслівники в діловому стилі вживаються дещо рідше, ніж дієприкметники. Це пояснюється перевагою іменного мовлення над дієслівним. Однак у діловому тексті вони зустрічаються досить-таки часто. Як правило, вони вживаються на початку речення і у складі дієприслівникового звороту формулюють причини, що викликали прийняття того чи іншого управлінського рішення. Із цією метою найчастіше використовуються дієприслівникові звороти типу: *зважаючи, беручи до уваги, ураховуючи, керуючись* та ін. Проте не рекомендується розпочинати кожне речення з дієприслівникового звороту, бо це дещо «засушує» виклад. Їх можна замінити підрядними реченнями. Наприклад: *Зважаючи на викладене вище...; Як вказувалося (говорилося) вище, треба...*

Дієприслівники з пояснювальними словами називаються дієприслівниковим зворотом і на письмі виділяються комами. Дієприслівники утворюються від дієслівних форм.

1. Дієприслівники недоконаного виду утворюються за допомогою суфіксів *-учи (-ючи)* і *-ачи (-ячи)*: *читаючи, пишучи, кажучи, виконуючи, сидячи, даючи*.

Форми із суфіксом –а (-я) (*лежа, сидя, стоя*) для сучасної української мови ненормативні. До складу дієприслівників недоконаного виду може входити частка –сь (-ся): *сміючись, змагаючись, сподіваючись*.

Дієприслівники доконаного виду утворюються за допомогою суфіксів –ши (-вши): *перевірили, виконавши, започаткувавши, показавши, приготувавши, переміжи*.

Дієприслівники доконаного виду також вживаються із часткою –сь (-ся): *розписавшись, спустившись, задумавшись, начитавшись*.

Одна з найважливіших вимог у використанні дієприслівника чи дієприслівникового звороту така: суб'єктом, якого стосується дієслово-присудок і дієприслівник, мусить бути та сама особа, тобто дія, позначена дієприслівником, мусить стосуватися того ж діяча, що й присудок. Якщо цієї вимоги не додержано, то неодмінно спотворюється зміст висловлювання, виникає двозначність: *Прийшовши зі школи, хлопця першою зустріла кішка*.

На дію суб'єкта дієприслівник може не вказувати тоді, коли він стосується інфінітива, тобто зворот можливий у безособових реченнях, у яких нема навіть натяку на діяча (*Розпочинаючи заняття, треба перевірити присутність студентів*). Якщо в безособовому реченні є діяч – додаток у Д.в. імені, то дієприслівникового звороту використовувати не можна: *Говорячи про це, тобі навіть не спало на думку, що я вже тут*. Не можна використовувати дієприслівникового звороту й при пасивних конструкціях, бо в них суб'єкт дії присудка та суб'єкт дії дієприслівника не збігаються: *Завершивши роботу, він був викликаний додому*.

У безособовому реченні дієприслівник може вживатися тільки у тому випадку, якщо у складі присудка є інфінітив: *Надавши першу допомогу потерпілому, необхідно терміново викликати машину швидкої допомоги*.

В інших випадках уживання дієприслівника в безособовому реченні не відповідає нормі.

Деякі дієприслівникові звороти, на зразок: *судячи з цього, чесно кажучи, поклавши руку на серце* та ін., перетворилися на застигли вислови, втратили ознаки звороту, не підлягають вимогам, які ставляться до дієприслівникових зворотів, і тому можуть уживатися в безособових реченнях: *Правду кажучи, попередня угода не бралася до уваги*.

Синтаксичні помилки трапляються тоді, коли в реченні наявні дві дієслівні форми, яким дієприслівниковий зворот може синтаксично підпорядковуватись: *І в наші дні віруси ховають у собі загрозу, яку незавжди можна передбачити, викликаючи десятки інфекційних захворювань*. У наведеному реченні є два присудки (*ховають, можна передбачити*), які створюють двозначність вислову.

Автор тексту мав на увазі зв'язок дієприслівникового звороту з присудком головного речення: *віруси ховають у собі загрозу, викликаючи десятки захворювань*. У результаті виходить, що захворювання викликають не віруси, а вчені-вірусологи.

Дієприслівникові звороти – форма книжна. Вони висловлюють думку

стисліше, динамічніше, ніж підрядні обставинні речення. За заміни речень зворотами вони втрачають відтінки значень, що вносять у речення сполучники та сполучні слова. Підрядні речення частіше вживають у розмовному, а звороти в книжному мовленні.

Узаємозамінними можуть бути дієприслівникові звороти й речення з однорідними присудками, простіші, легші для сприймання та розуміння, ніж речення зі зворотом. Проте в реченні з кількома присудками втрачаються змістові відтінки, які передає дієприслівниковий зворот, – зв'язки часові, причинові, допустові тощо: *Захворівши на грип, Андрій залишився вдома – Андрій захворів на грип і залишився вдома.*

Основна синтаксична функція дієприслівника – обставина.

Питання для самоконтролю

1. Чи всі способові форми дієслова змінюються за особами?
2. Від чого залежить час дієслова?
3. Чим відрізняються дієслова I і II дієвідмін?
4. Чи можна визначити дієвідміну дієслова за 1-ю особою однини?
5. Чи форми наказового способу якимось чином залежать від дієвідміни дієслова?
6. Яка різниця між активними й пасивними дієприкметниками?
7. За скількома моделями утворюються пасивні дієприкметники?
8. Чи при активних дієприкметниках недоконаного виду вживаються залежні слова?
9. Дієприслівник у реченні називають ще «другорядним присудком». Які підстави є для цього?
10. Як утворюються дієприслівники?
11. Які є особливості вживання дієприслівникових зворотів в реченні?

Модуль 4. Службові частини мови. Вигук. Словотвір і словотворення. Морфеміка

Питання, що виносяться на розгляд

1. Прийменник як службова частина мови, основні функції, класифікація за будовою та походженням.
2. Особливості правопису.
3. Уживання конструкцій із прийменниками *по, при, для, на*.
4. Сполучник як частина мови. Класифікація сполучників з погляду походження й будови. Сполучники сурядності та підрядності в українській мові.
5. Частка як частина мови. Класифікація часток. Правопис часток.
6. Визначення особливого статусу вигуків серед інших частин мови. Визначення розряду вигуків.
7. Морфеміка. Поняття морфа і морфеми. Визначення морфемної будови слова. Порівняння сучасного та історичного підходу до морфемного аналізу слова.
8. Словотвір і словотворення. Способи словотворення. Словотворчий аналіз.

Література

1. Вознюк Г. Л. Українська мова (за професійним спрямуванням): Навчальний посібник-практикум / ГЛ. Вознюк, С.З. Булик-Верхола та ін. – Л.: Вид-во Львівської політехніки, 2011. – С. 137 – 140.
2. Волкотруб Г. Й. Стилістика ділової мови: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2002. – С. 124 – 131.
3. Головащук С. І. Російсько-український словник сталих словосполучень. – К.: Наук. думка, 2001. – 640 с.
4. Довідник з культури мови: Посібник / За ред. С. Я. Єрмоленко. – К.: Вища шк., 2005. – 399 с.
5. Пономарів О.Д. Культура слова. Мовнестилістичні поради: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2001. – 240 с.
6. Сучасна українська мова: Підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко. – К.: Либідь, 2008. – 488 с.
7. Українська ділова і фахова мова: Практ. посібник на щодень / За ред. М. Гінзбурга. – К.: Фірма «Інкос», 2007. – С. 24-82.

Матеріали для самостійного вивчення

1. У системі частин мови традиційно виділяють клас повнозначних, або самостійних, і клас неповнозначних частин мови, або службових слів [Сучасна українська літературна мова 1969, с. 23 – 26; Сучасна українська літературна

мова 1997, с. 318 – 319]. Службові слова розуміють як незмінні, що об'єднуються в підкласи за певною граматичною ознакою. Здебільшого виокремлюють такі службові частини мови, як прийменник, сполучник і частки.

2. У визначенні статусу прийменника в сучасному мовознавстві сформувався три основних підходи. Перший, традиційний, є найбільш поширеним. Він кваліфікує прийменник як службове слово, що є засобом вираження граматичного зв'язку, ставлячи його в один ряд з повнозначними частинами мови, які виокремлюються за набором різнорідних ознак [Курс 1951, с. 332; Колодяжний 1960, с. 14 – 15; Мельничук 1961, с. 124; Сучасна українська літературна мова 1969, с. 474; Русская грамматика 1980, с. 706].

Другий підхід розглядає прийменник як самостійне слово. Надання йому статусу самостійного слова означає виділення в нього не тільки граматичного, а й лексичного значення, оскільки саме слову властива єдність лексичного й граматичного значень. За такого підходу лексичне значення прийменника ідентифікують з лексичним значенням повнозначних слів. Прибічником цієї концепції в українському мовознавстві є І. К. Кучеренко, який вважає прийменники прислівниками узагальненого значення [Кучеренко 1964, с. 131 – 152; Кучеренко 1973, с. 12 – 23].

Третій підхід визначає прийменник як особливу морфему. Концепцію морфемної природи прийменника теоретично обґрунтував Є. Курилович [Курилович 1962, с. 66 – 67], поглибив, розбудував і послідовно застосував на матеріалі прийменникової системи української літературної мови І. Р. Вихованець. Проаналізувавши прийменники за різними критеріями класифікації – семантичним, синтаксичним, морфологічним, логічним та словотвірним, він довів їхнє суто синтаксичне призначення, надавши їм статус аналітичних синтаксичних морфем [Вихованець 1980, с. 16 – 24, 51 – 52; Вихованець 1988, с. 23 та ін.]. У запропонованій морфемній концепції прийменник має лише граматичне значення й абсолютно позбавлений лексичного значення. Його функція полягає в тому, щоб перевести субстантив із синтаксичної субстантивної позиції в позицію прислівника. Разом із таким субстантивом він є одним функціональним, синтаксичним, словом. Прийменникові, як наголошує далі І. Р. Вихованець, властиве значення семантико-синтаксичного відношення адverbіалізованого субстантива до інших компонентів речення або словосполучення. З формально-граматичного боку він указує на синтаксичну залежність субстантива від інших слів у реченні або від усього речення в цілому. Саме суто граматичне значення та семантика відношення прийменників свідчать про їхню спільність з іншими компонентами граматичної системи, що виражають відношення, тобто релятивну семантику. Функціонально вони співвідносяться із синтетичними морфемами – закінченнями та суфіксами. Характерною особливістю синтетичних і аналітичних морфем є те, що вони виражають відношення лише в поєднанні з повнозначними словами.

Отже, прийменник – службова незмінна частина мови, яка уточнює граматичне значення іменника й виражає зв'язки між словами у реченні. Виражаючи смислові відношення між словами не самостійно, а спільно з відмінковими закінченнями іменника або займенника, прийменник утворює прийменниково-відмінкову конструкцію: у залежності від, у відповідності до, занепокоєні з приводу дій.

В українській мові використовується близько сотні прийменників.

3. За походженням прийменники поділяють на первинні, або непохідні, та вторинні, або похідні. До первинних зараховують найдавніші щодо виникнення прийменники, які тепер дериваційно не пов'язані з іншими словами. Вторинними вважають прийменники, що походять з відповідних форм слів повнозначних частин мови, передусім прислівників, іменників та дієприслівників. Проте поділ прийменників на первинні й вторинні лише за одним критерієм – відсутністю/наявністю в них співвідносних повнозначних лексичних одиниць – ускладнений тим, що в деяких із них, зокрема таких як *крім, крізь, ради, завдяки* та ін., відчуваються семантичні залишки слова, але в сучасній українській мові зникли слова, від яких вони утворилися, унаслідок чого похідні одиниці сприймаються як непохідні. Тому, крім цього основного критерію, слід ураховувати й інші, за якими первинні прийменники відрізняються від вторинних, зокрема: 1) односкладовість, одноморфемність, корелятивність з префіксами, пор.: *за, до, на, над, по, під, при* та ін.; двоскладовість деяких із них зумовлена фонетичними причинами, пор. *над будинком і наді мною, під будинком і піді мною*; 2) широка полісемія; 3) більша відповідність в окремих позиціях значень прийменника й відмінка тощо.

Група первинних прийменників налічує близько 80 одиниць, її ядро становлять діахронно первинні прийменники, які тепер не співвідносяться ні семантично, ні формально з будь-якою частиною мови: *без, біля, в (у), від (од), для, до, з, за, крізь, крім, між (межи), на, над, о (об), по, при, про, ради, серед, через*, а також *повз, проз*, утворені внаслідок зрощення прийменників *по, про* із застарілим прийменником *уз (вз)*, напр.: *Удень і вночі, в будень і свята, спекотливу днину чи сльоту – від зорі до зорі несе в полі свою трудову вахту господар землі* (В. Скуратівський); *Весело глянути на ці стени запорозької України; усе очі до тебе пригортають, а серце мліє, смутні думки летять у невідомий край, а за ними рветься і душа...* (О. Стороженко); *Один-однісінький серед морської рівнини бовваніє крейсер вдалині і, крім нього, ніде ні паруса, ні катерка* (О. Гончар); *Твої очі – сині хмари, крізь які у день похмурий пробивається проміння твого серця золотого* (О. Олесь).

До групи первинних прийменників належать і ті, що утворилися поєднанням двох або трьох первинних, але нерозкладні в граматичній системі української мови без втрати їхньої семантико-граматичної функції: *здля, заради, з-за, з-межи (з-між), з-над, з-під, з-поза, з-поміж (з-помежи), з-понад, з-понід, з-посеред, з-проміж, поза, поміж (помежи), понад, понід, посеред, проміж;* а також *щодо*, утворений злиттям займенника *що* з прийменником *до*,

напр.: *Багато є таємниць у світі, і одна з найбільших з-поміж них – мова* (І. Вихованець); *Молодий ранок вихоплювався з-поза виднокруга і легенько здирав із небосклону темну опону ночі* (Б. Лепкий); *Проходячи мимо горобини, що стояла поміж вільх і беріз, у захистку їхнього рясного віття, не можна було втриматись від того, щоб не поглянути на її радісну поставу...* (Є. Гуцало); *Іноді в 'ється дорога понад самим Дніпром, і тоді зачудоване око далеко сягає по блакитнім просторі діда-Славути...* (М.Коцюбинський).

Вторинні прийменники кількісно переважають первинні. Вони активно поповнюються новотворами. Залежно від типу співвідносних лексичних одиниць вторинні прийменники поділяємо на п'ять груп:

1) прийменники, співвідносні з морфологізованими прислівниками: *близько, вглиб (углиб), вдовж (удовж:), вище, віддалік (оддалік), відносно, впродовж (упродовж), впоперек (упоперек), впродовж (упродовж), всередині (усередині), вслід (услід), всупереч (усупереч), довкола (довкіл), довкруг (довкруги), збоку, зверх, зверху, ззаду, зсередини, ліворуч, мимо, навздогін (наздогін), навколо (навкіл), навкруг (навкруги), навперейми, навпроти, навстріч, назад, назустріч, наперед, напередодні, наперекір, наприкінці, напроти, недалеко, неподалік, нижче, обабіч, обіруч, обік, обіч, округ (округи), опісля, опріч, осторонь, пізніше (пізніш), після, поблизу, поверх, повздовж, подовж, позад, позаду, поздовж, поодаль, попереду, поперек, поруч, поряд, посередині, праворуч, проти, раніше (раніш), спереду, супроти та ін.,* напр.: *Забіліли сніги навколо Києва, загуляли хуртовини* (О. Довженко); *Наприкінці концерту виступив Лисенків хор і пішли українські народні пісні* (І. Нечуй-Левицький);

2) прийменники, співвідносні з адвербіалізованими безприйменниковими відмінковими формами іменників: *кінець, коштом, край, круг, кругом; протягом, шляхом,* напр.: *Сидить батько кінець стола, на руки схилився* (Т. Шевченко); *Отак живе собі село мало не споконвіку, притулившись десь попід горою край тихої затоки, працює, плодиться, кохає, оре, сіє, годує хлібом світ, співає, сміється, плаче, помирає – тихо, немовби в озері* (О. Довженко); *Кругом ставка... біліє смуга з вишневих та черешневих садків* (І. Нечуй-Левицький);

3) прийменники, співвідносні з адвербіалізованими прийменниково-іменниковими формами (аналітичними прислівниками): *в ім'я, за винятком, за допомогою, за посередництвом, за рахунок, з боку, з метою, з нагоди, з приводу, на випадок, на знак, на користь, на підставі, на предмет, на противагу, на честь, на чолі, під проводом, під час, у бік, у дусі, у напрямі, у напрямку, у період, у плані, у справах, у справі, через посередництво та ін.,* напр.: *Хай важка дорога, Хай похмурі днини, – Все зроби, що можна, На користь країни* (П. Грабовський); *На чолі всього запорізького війська був гетьман* (І. Крип'якевич);

4) прийменники, співвідносні з дієприслівниками: *зважаючи на, незважаючи на і под.,* напр.: *У мене... є пропозиція зробити перерву. Зважаючи на деякі обставини* (А. Головка);

5) прийменники, утворені з морфологізованих або аналітичних, прислівників і первинних прийменників: *близько від, відповідно до, далеко від,*

залежно від, збоку від, ліворуч від, на відміну від, недалеко від, незалежно від, неподалік від, обіруч від, віддалік (оддалік) від, осторонь від, подібно до, порівняно з, починаючи від, починаючи з, праворуч від, стосовно до, у напрямі до, у напрямку до, вслід за, згідно з, навздогін за, врівні з, нарівні з, на чолі з, одночасно з, паралельно з, побіч з, поруч з, поряд з, разом з, слідом за, у зв'язку з, з огляду на, у відповідь на та ін.

За **морфологічною будовою** виділяють: прості (*від, за, на, про*), складні (*з-за, з-над, з-поміж, поміж, заради*) та складені прийменники (*у галузі, за допомогою, незважаючи на, у зв'язку з, з метою, під час, відповідно до*).

4. Прийменник як службова частина мови відіграє важливу організуючу роль в усному і писемному діловому, професійному мовленні для вираження найрізноманітніших нюансів думки, розвитку мислення; набуває специфічного значення саме в текстах ділових паперів, надаючи їм офіційного, неемоційного забарвлення.

Сучасна українська мова має **розгалужену систему прийменникових синтаксичних конструкцій зі значенням різних відношень**, а саме:

– просторових – *в(у), на, з, від, над, перед, вздовж, при, до, край, біля, поза, крізь, навпроти, побіля: при фірмі, на заводі, зі станції, через місто, навпроти підсудного;*

– часових – *як, в міру того як, як тільки, протягом, через, об, о, під час, після, над: після перебудови, о восьмій годині, через день, під час перевірки, у зазначений термін;*

– причинових – *від, через, з, за, у зв'язку з, з нагоди, завдяки, всупереч, внаслідок: унаслідок пожежі, через хворобу, усупереч наказу, за умови, у зв'язку з відпусткою;*

– мети – *для, з метою, про, заради, щодо, задля, щоб, для того щоб, з тим щоб: задля успіху, заради спільної мети, для звіту, для збуту, щодо покращання, на випадок;*

– допустові – *всупереч, незважаючи на, попри: усупереч правилам, незважаючи на попередження, попри зауваження.*

Більшість прийменників уживається з певним відмінком. Так, український прийменник *на* виступає лише при знахідному й місцевому відмінках (*на стіл, на столі*), прийменник *до* – тільки з родовим відмінком (*до моря, до тебе*); форма орудного відмінка може виступати з прийменниками *над, під, понад, понад, за, з* і не поєднується з прийменниками *в, від, без, при* та ін.

Здебільшого вибір прийменника визначається мовною традицією, наприклад: *їхати у Крим – їхати на Кавказ; відпочивати у санаторії – відпочивати на туристичній базі*. Прийменник *завдяки* вживається з давальним відмінком: *завдяки ректору, завдяки зусиллям колективу*. Коли йдеться про причину, що призводить до негативного, уживається прийменник *через: через хворобу, через різні обставини, через неврожай*.

Прийменник *усупереч* уживається лише з давальним відмінком: *усупереч розпорядженню, усупереч вимогам, усупереч прогнозам, усупереч старанням*. Уживання з родовим відмінком – ненормативне.

Прийменники *з, до, після* вживаються з родовим відмінком: *з ініціативи, підготуватися до іспиту, прагнути до покращення результатів, після проведення*. Прийменники *згідно з, за* вимагають орудного відмінка: *працювати за сумісництвом, виконувати за розпорядженням, згідно з законом*.

Досить часто у мовленні трапляються неправильні прийменникові конструкції, як-от: *вітер п'ять метрів на* (треба *за*) *секунду, враження про* (треба *від вистави*) *виставу, застерігати про* (треба *від небезпеки*) *небезпеку*.

Уживаючи прийменники, важливо вказувати їхню стилістичну характеристику. Так, прийменники *внаслідок, у зв'язку з, згідно з, відповідно до, у справі, у питанні, по лінії*, властиві діловому мовленню. Прийменники *проміж, побіч, насупроти, попри* функціонують у розмовному мовленні. Поширеною помилкою є вживання прийменникових конструкцій замість безприйменникових і навпаки: *оплатити за проїзд* (замість *оплатити проїзд*), *не поступатися за красою* (замість *не поступатися красою*), *зрікатися від ідеалів* (замість *зрікатися ідеалів*), *відступатися ідеалів* (замість *відступатися від ідеалів*), *приурочувати відкриттю* (замість *приурочувати до відкриття*) тощо.

Іноді в прийменникових конструкціях іменник ставиться у неправильному відмінку. Найчастіше порушується характер керування при прийменниках, що вимагають давального відмінка: *всупереч проблем* (замість *всупереч проблемам*), *завдяки опитування* (замість *завдяки опитуванню*), *всупереч рішень* (замість *всупереч рішенням*), *згідно плану* (замість *згідно з планом*), *відповідно з інструкцією* (замість *відповідно до інструкції*). Треба пам'ятати, що місцевий відмінок ніколи не вживається без прийменника: *стоїть при дорозі, піднімається по драбині, встає о шостій годині*.

Недоліком є нагромадження у вузькому контексті однакових прийменників, як-от: *На наступному тижні на честь свята на сценах театрів, на відкритих майданчиках, на Центральному стадіоні відбудуться найрізноманітніші заходи, на які ми запрошуємо киян і гостей столиці*.

Пропуск прийменника може спричинити двозначність тексту: *лист організації* – від організації, чи до організації?

В усному діловому мовленні є тенденція скорочувати деякі прийменникові словосполучення: замість *на засіданні бюро, на зборах правління* та ін. замінюються *на бюро, на правлінні*. Використання останніх у мові документів небажане і недоречне.

У діловому стилі української мови є ряд словосполучень дієслівного типу, де заміна прийменників неможлива: *витрати на, відрахування на, винагорода за, покладатися на, у відповідності з, відповідно до, у зв'язку з, згідно з, на додаток до, залежно від, виходячи з, у відповідь на, винагорода за*.

5. Як засіб створення милозвучності використовується в українській мові чергування прийменників *у – в, з – із – зі (зо)*.

Прийменник **у і в** уживається у таких випадках:

– між приголосними вживається **у**, між голосними – **в**: *Справу передали в арбітражний суд; Сплатив податок у розмірі 1000 грн.*

– на початку речення або після паузи **у** вживається перед приголосним, **в** – перед голосними: *У законодавстві відбулись значні зміни; В оголошенні зазначено...; В акт записали...;* після приголосного перед голосним переважно вживається **в**: *Як результат, в обласному суді...; Зустріч в аудиторії;*

– після голосного перед приголосним уживається **в**: *зафіксовано в документі, зазначено в контракті;*

– перед літерами **в, ф**, а також буквосполученнями **тв, хв, льв, зв, св, цв** уживається прийменник **у**: *у зв'язку, у відповідності, у тваринництві, у Львові;*

– перед числовим показником вживається **у**: *У 2000 році....*

Прийменники **з, із, зі (зо)** уживаються:

– прийменник **з** уживається на початку речення, після паузи, перед голосним незалежно від сполучення приголосних: *З наступного року...; міністр з економічних питань; з врожаєм; згідно з інструкцією;*

– прийменник **із** уживається переважно між свистячими й шиплячими звуками (**з, с, ц, ч, ш, щ**), а також між групами приголосних (після або перед ними): *Лист із прокуратури; Вийшов із скрутного становища;*

– прийменник **зі** вживається перед сполученням приголосних, найчастіше перед словами на **з, с, ш, щ**: *Розмова зі звичайної робилась політичною; Продаж товарів зі знижкою; Переказати гроші зі свого рахунку; Робота зі злочинцями.*

Прийменник **зо** вживається:

– завжди при числівниках **два, три**, та займенником **мною**: *Позичив зо три сотні; Вирішив зо мною укласти угоду* (можлива також форма **зі**).

6. Прийменникові конструкції російської мови та їх українські відповідники

Для українського ділового мовлення важливим є правильне вживання прийменників, особливо тоді, коли йдеться про переклад з російської мови на українську. Найчастіше трапляються помилки в перекладах з російської мови конструкцій з прийменником **по**. В окремих значеннях цей прийменник має в українській мові різні відповідники, і може перекладатись цілим рядом прийменникових або безприйменникових конструкцій:

1. **по – за**: *по приказу – за наказом, по собственному желанию – за власним бажанням, по схеме – за схемою, по указанию – за вказівкою;*

2. **по – з**: *по случаю – з нагоди, по уважительной причине – з поважної причини, исследования по маркетингу – дослідження з маркетингу, лекции по праву – лекції з права;*

3. **по – на**: *по заказу – на замовлення, по требованию – на вимогу, по просьбе – на прохання, по предложению – на пропозицію;*

4. **по – у(в)**: інспекція по делах несовершеннолетних – інспекція у справах неповнолітніх, прийти по делу – прийти у справі, по выходным – у вихідні, по наследству – у спадок;

5. **по – для** (значення мети): меры по улучшению условий труда – заходи для поліпшення умов праці; курсы по изучению английского языка – курси для вивчення англійської мови, комиссия по расследованию – комісія для розслідування, секція по изучению – секція для вивчення;

6. **по – після** (значення часу): по прибытии – після прибуття (також по прибутті), по получении – після отримання (по отриманні), по истечении срока – після закінчення строку (по закінченні);

7. **по – з (із, зі)**: по вине – із вини, конспект по математике – конспект з математики, по собственной воле – із власної волі, комиссия по спорту – комісія зі спорту;

8. **по – через**: по ошибке – через помилку (помилково), по техническим причинам – через технічні причини, по болезни – через хворобу;

9. **по – щодо**: инструкция по использованию – інструкція щодо використання, предложения по улучшению – пропозиції щодо поліпшення;

10. **по – від**: действовать по обстоятельствам – діяти залежно від обставин;

11. **по – під**: задание не по силам – завдання не під силу;

12. **по – безприйменникова конструкція**: по телефону – телефоном (по телефону), младший по званию – молодший званням, посылать по почте – пошлати поштою (по пошті);

13. **по – по**: по 5 литров – по 5 літрів, дежурный по району – черговий по району, по возможности – по можливості, трансляция по телевидению – трансляція по телебаченню, коллеги по работе – колеги по роботі, приказ по институту – наказ по інституту.

Прийменник **по** в українській мові може поєднуватись з іменниками (по батькові, по суті), прикметниками (по-господарськи, по-українськи), займенниками (по-нашому, по-своєму), числівниками (по трое, по-перше).

В українській мові прийменник **по** вимагає після себе залежно від вислову або **знахідного**, або **місцевого** відмінка для позначення простору (по обидва боки, йти по слідах), часу (по обіді), кількості (по 15 осіб, по 1 чайній ложці), мети (ходити по продукти, йти по лікаря), об'єкта (наказ по інституту, друзі по навчанню, родичі по чоловікові, сльози по щоках, судити по собі), причини (по змосі).

Зауважмо, що в словосполученнях, де можливі кілька варіантів поєднання, треба надавати перевагу безприйменниковим. До прикладу: вулицею та по вулиці, доцільніше вулицею; сходами та по сходах, краще сходами; їхати у трамваї, їхати трамваєм, краще трамваєм.

Але конструкції з прийменником **по** вживають часто в значеннях і відмінках, що суперечать нормативній українській літературній мові і є характерними для суржикового мовлення. Такі помилки найчастіше трапляються у конструкціях:

1) на позначення сфери діяльності, призначення, у відповідних назвах комісій, комітетів, установ, інститутів, конференцій тощо. Тут слід уживати прийменники *з, для, у, а не по* (*директор з матеріально-технічного постачання й транспорту, спеціаліст з обліку й аудиту, комітет з питань технічного регулювання та споживчої політики, комітет з питань регуляторної політики та підприємництва, комісія з регулювання ринків фінансових послуг, державна комісія з цінних паперів та фондового ринку, комісія для регулювання надзвичайних ситуацій, комісія для вивчення стану справ, комісія у справах молоді, комісія у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій, комітет у справах роззброєння*) або безприйменникові словосполучки (*комітет захисту прав споживачів, начальник відділу обслуговування, начальник відділу збуту, курси підвищення кваліфікації, відділ примусового збуту*);

2) на поєднання прийменника **по** з іменниками в давальному відмінку замість виправданого в цій конструкції використання в місцевому: *треба шукати по книжках* (а не *по книжкам*), *визначати по рядках* (а не *по рядкам*), *рахувати по копійках* (а не *по копійкам*);

3) з використанням прийменникової словосполучки на місці конструкції з іменником в орудному відмінку для позначення напрямку руху (перевагу варто віддавати саме таким конструкціям): *йти парком* (*вулицею, сходами*), *подорожувати морем* (*Європою, львівськими вулицями*). У разі вживання прийменника *по* з дієсловами руху таке словосполучення вказує на рух у різні напрями: *по саду гуляла, квіти збирала; іти парком* (через парк) – *гуляти по парку*;

4) із «заканням» (механічною заміною прийменника **по** на **за**). У багатьох випадках доречно використовувати безприйменникові або інші властиві для української мови прийменникові конструкції: краще *вирізнятися ступенем освіченості* (а не *за ступенем*), *упізнати по почерку* (а не *за почерком*), *судити з публікацій* (а не *за публікаціями*);

5) із суржиковими словосполученнями з **по**, що збіднюють чи деформують семантичне навантаження конструкцій з іншими прийменниками: *треба мешкати за адресою, надсилати на таку адресу, попередити телефоном, зателефонувати на домашній номер* (а не *мешкати і надсилати по адресу, попередити і задзвонити по телефону, по домашньому номеру*), *вхід за квитками, запрошеннями, посвідченнями* (а не *вхід по квитках, запрошеннях, посвідченнях*).

Труднощі можуть виникнути при перекладі конструкцій і з іншими прийменниками. Наприклад, російське словосполучення з прийменником **в** українською мовою перекладаються за допомогою прийменників **на, до, з, за, про, при, як, о** та ін. або ж безприйменниковими конструкціями: *в захист* – *на захист*, *в знак уваження* – *на знак поваги*, *в рассрочку* – *на виплат*, *поставить в известность* – *довести до відома*, *вошли в состав* – *увійшли до складу*, *в пяти шагах* – *за п'ять кроків*, *в порядке исключения* – *як виняток*, *в семь часов* – *о сьомій годині*, *в сущности* – *по суті*, *в трех километрах* – *за три кілометри*,

сказать в двух словах – сказати двома словами, в случае неуплаты – при несплаті, в течение выборов – упродовж виборів, в полной мере – цілком, у власти – при владі, у входа – біля входу.

Порушення синтаксичної норми також виникає через невмотивоване вживання прийменника **при**, який часто вживається за російським зразком. В українській мові він може мати такі відповідники: **у** (*у нещасті*), **коли** (*коли взяли*), **під час** (*під час польоту*), **за** (*за обставин*). Прийменник **за** з іменником у родовому відмінку дуже поширений в українській мові, визначає час, що на нього припадає дія. У російській мові цим зворотам здебільшого відповідають конструкції: *во время, при...* тощо. Під їх впливом в українській мові вживаються словосполучення типу *при демократії, при Кравчуку*. Значно ширший обсяг прийменника **при** в російській мові спричиняє автоматичне помилкове перенесення його до подібних українських конструкцій. Цього не слід робити, оскільки в українській мові є різноманітні можливості, не змінюючи значення, передати зміст за допомогою інших прийменників, словосполучень, дієприслівникового звороту чи шляхом розгорнутих конструкцій, наприклад: *при исполненни служебных обязанностей – під час виконання службових обов'язків, при жизни – за життя, при этих условиях – за цих умов, при вашей помощи – за вашою допомогою або з вашою допомогою, завдяки вашій допомозі, при анализе событий – аналізуючи події, при обработке данных – коли опрацьовувалися дані, при опасности – у разі небезпеки, при наличии – за наявності.*

Лише з прийменником **при** можливі конструкції:

а) на передавання значення приналежності, певних стосунків до **кого-небудь, чого-небудь**: *при університеті функціонує рада; працює при адміністрації Президента України;*

б) на зазначення чого-небудь у будь-кого, будь-чого або присутність когось будь-де: *був при повній свідомості; всі залишилися при своїх поглядах;*

в) на вказування певних обставин або супутніх умов, за яких щось відбувається: *при нульовій температурі; при раптовій появі болю; при швидкості 20 км/год.*

Український прийменник **для** доцільно використовувати у конструкціях, що вказують на:

а) призначення предмета, суб'єкта тощо: *корисно для здоров'я, все для праці, кошти для придбання підручників;*

б) призначення дії, спричинення іншої дії або досягнення іншої мети: *переобладнання для створення належних умов, діяльність для забезпечення прибутку;*

в) варто вживати прийменники **для, до, на**, коли йдеться про:

– об'єкти, призначені бути складниками інших об'єктів: *мишка для(до) комп'ютера, мотор для (до) автомобіля;*

– ємності, посуд, меблі, призначені містити інші об'єкти: *кошик для брудного одягу (кошик на брудний одяг), пакет для хліба (пакет на хліб);*

– матеріали, призначені для чогось: *тканина для (на) пальто.*

7. Правопис прийменників

1. *Разом* пишуться:

а) Складні прийменники, утворені сполученням одного або двох (іноді трьох) прийменників із будь-якою частиною мови: *внаслідок (унаслідок), впродовж (упродовж), замість, навколо, напередодні, наприкінці, щодо*.

б) Складні прийменники, утворені з двох простих прийменників: *задля, заради, навпроти, окрім, поза, поміж, понад, поперед, посеред, проміж*.

2. *Через дефіс* пишуться складні прийменники з початковими *з-, із-*: *з-за, (із-за), з-над, з-перед, з-під (із-під), з-поза, з-поміж, з-понад, з-посеред, з-понад, з-проміж*.

3. *Окремо* пишуться прийменникові сполуки *у(в) разі, під кінець, під час, що ж до*.

8. Сполучник як частина мови

Сполучник – це службова частина мови, що поєднує члени речення й частини складного речення.

За походженням сполучники поділяють на непохідні (первинні) і похідні (вторинні). До **непохідних** належать ті, які в сучасній українській мові не співвідносяться з ін. словами і в генетичному плані не членуються на морфеми, напр.: *і (й), та, а, бо*. **Похідні** сполучники утворилися від інших частин мови, здебільшого поєднанням займенників і прислівників із прийменниками та частками, пор.: *проте — про (прийменник) + те (займенник), щоб — що (займенник) + б (частка), якби — як (прислівник) + би (частка)*.

За будовою сполучники поділяються на три групи: прості (*і, ні, але, бо, та*), складні (*проте, щоб, якби, якщо, якже*), складені (*тому що, через те що, внаслідок того що*).

За значенням сполучники поділяються на сурядні й підрядні:

а) *сурядні* – поєднують рівноправні члени речення або частини складного речення. Вони поділяються на єднальні (*і, й, також, ні...ні, не тільки..., а й*), протиставні (*але, а, зате, проте, однак*), розділові (*або, чи, або...або, чи...чи, то...то*).

б) *підрядні* – сполучають підрядну частину речення з головною.

Поділяються на порівняльні, часові, причинові, мети, умовні, допустові, наслідкові: *як, немовби, ніби; бо, тому що; після того як, як тільки; щоб, для того щоб; якщо, якби; незважаючи на те що, нехай; так що*.

Стилістичне забарвлення сполучників визначає сферу їх функціонування. Більшість із них належить до стилістично нейтральних, наприклад: *і, або, якщо, проте, поки, для того щоб* та ін. Переважно в офіційно-діловому мовленні вживаються сполучники: *внаслідок того що, завдяки тому що, зважаючи на те що, з того часу як*. Розмовне забарвлення властиве сполучникам: *аби, а що, однак, отож, буцімто, себто, покіль* та ін. Як засіб стилізації використовуються у художніх творах застарілі сполучники: *заки (поки), коби (якби), позаяк (бо)* та ін. Для уникнення повторів та для урізноманітнення

мовлення вживаються синонімічні сполучники, наприклад: *і, та; але, та, проте, однак; бо, тому що, через те що, оскільки, у зв'язку з тим що, поки, доки; зважаючи на те що, з огляду на те що; щоб, для того щоб, з тим щоб* та ін.

Можливість заміни одного сполучника іншим є одним із шляхів удосконалення форми вислову.

Частина парних сполучників (*не тільки ...але (а) й, не лише...а й*) повинні стояти безпосередньо перед однорідними членами речення, наприклад: *Ми маємо претензії не тільки до працівників цеху, скільки до його керівництва. Людину можна образити не тільки словом, але й дією.*

У реченнях *«Збори не відбулися, так як прийшло мало людей», «Ми не прийшли вчасно, так як ішов дощ»* ненормативним є сполучник *так як* (треба: *тому що, бо* та ін). Уживання *так як* можливе хіба що тоді, коли *так* залишається в головній частині, а *як* починає підрядну, найчастіше порівняльну: *Усміхався так, як його мати; Говорив так, як ніколи досі.*

Як засіб створення милозвучності використовується чергування сполучників *і – й - та*.

І вживається:

а) перед йотованими (*й, є, ї, ю, я*): *Розвиток банку і його стабільність залежить від...;*

б) на початку речення перед приголосним: *І комісія почала готуватися до роботи;*

в) між приголосними, після паузи перед приголосними: *Рівновага між попитом і пропозицією;*

г) при зіставленні понять: *війна і мир; добро і зло; доходи і витрати; спад і піднесення.*

Й вживається:

а) між голосними: *Всі службові й особисті документи було переглянуто;*

б) після голосного перед приголосним: *Укладання й пролонгування контрактів було призупинено.*

Та вживається:

а) якщо в реченні вже є *і* або *й*: *Кафедра теорії та історії держави і права виконала навантаження; Під час обшуку були вилучені гроші та цінності.*

б) для поєднання близькопоріднених понять, явищ, станів: *Фінанси та кредит; робота з газетами та журналами.*

Сполучники повторюються між однорідними членами речення тоді, коли треба підкреслити вагомість кожного з перерахованих слів: *Вже в перші години роботи комісії були залучені і правоохоронні органи, і працівники прокуратури, і співробітники СБУ.*

Правопис сполучників

1. Разом пишуться складні сполучники, які становлять тісне поєднання повнозначних слів із частками або прийменниками: *адже, аніж, втім, зате,*

мовби, начеб, начебто, немов, немовби, немовбито, неначе, неначебто, ніби, нібито, ніж, отже, отож, притім, притому, причому, проте, себто, тобто, цебто, щоб, якби, якщо, а також слова абоцо, тощо.

Сполучники *проте, зате, притому, тож, теж, щоб, якби, якже*, які пишуться разом, слід відрізнити від однозвучного поєднання повнозначного слова (займенника чи прислівника) з прийменником або часткою. Сполучник як службове слово поєднує члени речення або окремі речення. Однозвучні сполучення слів виступають членами речення, до них можна поставити питання. Наприклад: **Щоб** зекономити час, користуйтеся послугами Аерофлоту; але: Слідчі шукали за **що б** зачетитися. **Якби** тут був мій товариш!; але: **Як би** краще виконати завдання! Хоч не застав Івана дома, **зате** пройшовся; але: **За те** завдання його похвалили.

2. *Окремо* пишуться:

а) Сполучники з частками **б, би, ж, же**: *або ж, адже ж, але ж, а як же, бо ж, коли б, коли б то, отже ж, хоча б, хоч би.*

б) Складені сполучники: *дарма що, для того щоб, замість того щоб, з тим щоб, з того часу як, після того як, при цьому, та й, так що, тому що й подібні.*

3. *Через дефіс* пишуться сполучники *отож-то, тим-то, тільки-но, тому-то.*

9. Частка як частина мови. Класифікація часток. Правопис часток

Часткою називається неповнозначна незмінна частина мови, яка надає окремим словам чи реченням додаткових змістових, емоційно-експресивних і модальних відтінків або бере участь у творенні морфологічних форм і нових слів.

На відміну від сполучників і прийменників, частки не служать засобом вираження синтаксичних відношень. За синтаксичними можливостями частки поділяються на ті, що мають вільне, відносно вільне та фіксоване місце в реченні (препозиція, постпозиція щодо слова, до якого відносяться).

За особливостями функціонування частки поділяються на два типи – **фразові та слово- і формотворчі.**

Фразові частки оформлюють певний тип речення, виражають ставлення мовця до змісту всього речення або виділяють один із компонентів речення. Усі фразові частки за функціонально-семантичними особливостями поділяються на такі групи:

1) частки, що виражають різні змістові відтінки значення слів, словосполучень або речень;

2) частки, що виражають модальні і модально-вольові відтінки значень;

3) емоційно-експресивні частки, що виражають емоційну оцінку висловлення, та експресивно-підсилювальні частки, які підсилюють виразність мовлення.

1. Частки, що виражають різні змістові відтінки значення слів, словосполучень або речень

До цієї групи часток належать:

а) вказівні частки: *ось, он, онде, ген, це, оце, то, от, ото*;

б) означальні частки: *саме, якраз, справді, точно, власне, рівно*. Деякі з цих часток можуть виступати в ролі прислівника, вони можуть відноситися до всіх повнозначних частин мови. Означальні частки вказують на кількісну неповноту, приблизність, уточнюють зміст слова, до якого відносяться («*Сиділи ми в садку, там саме зацвітало І сипався з каютанів білий цвіт*» (Леся Українка));

в) видільні частки: *навіть, тільки, лише, лиш, лишень, хоч би, хоч, хоча б, аж, же (ж), таки, уже (вже), собі, бодай, все ж*. Видільні частки служать для логічного виділення в реченні слова, до якого вони відносяться («*Прийди хоч уві сні і нахились до мене*» (В. Сосюра)).

2. Частки, що виражають модальні і модально-вольові відтінки значень

До цієї групи часток належать:

а) власне модальні частки: *мовляв, мабуть, ніби, навряд, навряд чи, ледве чи, ба, ой, ну й*.

Власне модальні частки надають висловлюванню певного емоційно-оцінного забарвлення. Це може бути як сумнів у вірогідності повідомлення, так і впевненість у його правдивості, важливості тощо.

Як і модальні прислівники, частки цієї групи в реченні виступають синтаксично не зв'язано з іншими членами речення, однак, на відміну від прислівників, вони не можуть виступати у предикативній функції («*Навряд чи десь по інших країнах співають так гарно й голосисто, як у нас на Україні*» (О. Довженко));

б) стверджувальні частки: *так, еге, еге ж, атож, аякже, авжеж*. Вони вказують на те, що сказане цілком відповідає дійсності або що мовець повністю згоден з повідомленням. З метою підсилення частка *так* може повторюватись. Інші частки трапляються переважно в розмовній мові і в мові художньої літератури («*По-твоєму, то всі б то люди готові поїсти одні других?*» – «*Атож! Авжеж готові!*» (І. Нечуй-Левицький).

Частка *да* не відповідає нормам сучасної української літературної мови. У діалектах української мови трапляються стверджувальні частки *айно, йо*;

в) заперечні частки: *не, ні, ані*.

Частка *не* вживається майже з усіма частинами мови. Залежно від місця в реченні вона може заперечувати як зміст висловлення повністю, так і якийсь із компонентів речення. Коли частка *не* вживається в реченні двічі – перед допоміжним дієсловом і перед інфінітивом у складеному присудку – заперечення нейтралізується й речення набуває стверджувального змісту («*Він не міг не прийти*»).

Коли в реченні з часткою *не* у присудку є заперечний займенник, заперечний зміст речення посилюється: («*Тихо, любо жилося дитині, І ніщо не сушило серденька*» (Леся Українка).

Частка *ні* вживається для підсилення заперечення, вираженого дієсловом-присудком з часткою *не* або словом *нема*.

Вона може підсилювати заперечення як одиничного додатка, так і кожного з кількох однорідних додатків. У цій функції частка *ні*, повторюючись, виступає одночасно в ролі підсилювального єднального сполучника («*Нас не сплять ні холод, ні спека, ані куля, ні яд, ні багнет...*» (В. Сосюра).

Крім того, частка *ні* виступає еквівалентом речення при заперечній відповіді.

Частка *ані*, варіант частки *ні*, уживається для більш експресивного заперечення одиничного додатка або групи однорідних додатків (при повторенні) «*Так уже я звівся, що ані гніватись, ані жалкувати ні на кого не маю!*» (Марко Вовчок);

г) питальні частки: *чи, хіба, невже* та ін. Питальні частки служать допоміжним засобом для оформлення питальних речень. Вони можуть входити до складу питального речення або бути еквівалентом питального речення («*Невже справжній смак свободи можна відчутти лише в обмеженнях її?*» (О. Гончар). Частки *хіба* і *невже* надають питальному реченню відтінку сумніву. У ролі еквівалентів питального речення можуть уживатися і стверджувальні частки з питальною інтонацією («*До Марусі? Еге так? – сказала Христина, подаючи руку Ломицькому*» – «*Еге! – обізвався Ломицький*» (І. Нечуй-Левицький).

Розмовні питальні частки *га, ну* можуть служити для перепитування або спонукати до продовження розмови, виражати недовіру до почутого тощо.

3. Емоційно-експресивні та експресивно-підсилювальні частки

Частки *як, який, що за, що то за* вживаються як допоміжний засіб для оформлення окличних речень, вони увиразнюють емоційну оцінку висловлення («*Яке се щастя! Я можу зараз волю ту вволити, бо вілла та моя!*» (Леся Українка).

Частки *просто, адже, адже ж, от уже, куди там, де там*, підсилюючи виразність мовлення, наближаються за значенням до видільних часток, але служать не для логічного, а для емоційного виділення слова чи словосполучення, до якого вони відносяться («*Що вас єднає? Адже ви такі різні*» (Є. Гуцало).

Словотворчі та формотворчі частки

Словотворчі частки завжди виступають у сполученні з іншими словами. На відміну від словотворчих морфем, вони можуть змінювати місце в структурі слова й навіть відриватися від нього при відмінюванні. Словотворчу роль в українській мові відіграють частки *будь-, небудь, казна-, хтозна-, -завгодно, -сь, аби-, де-, не-, ні-, -би, -б, -же, -ж*. З їхньою допомогою творяться

неозначені і заперечні займенники, прислівники, сполучники: *будь-який, хто-небудь, казна-де, якийсь, мовби, щоб, ніхто, немов, неначе.*

Формотворчі частки використовуються для творення різних граматичних форм:

умовного способу – *би, б* («*Яка б розкішна в кралі не була коса, Зітне колись без жалю і її коса*» (Б. Кравців);

наказового способу – *хай, нехай* («*Нехай мене оця сира земля поглине! Бодай я втопився в канаві, в оцім болоті! Ще не вірите?*» (І. Нечуй-Левицький);

зворотної форми дієслова *-ся, -сь* (*збираю – збираюся (збираюсь)*);

форми давноминулого часу – *був, була, було* («*Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року... Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – України*» (Акт проголошення незалежності України);

найвищого ступеня порівняння прикметників – *най-: найвідоміший.*

Для підсилення форм найвищого ступеня порівняння прикметників використовуються частки *що-, як-: найменший, щонайменший, якнайменший.*

Частки зі словами пишуться разом, окремо і через дефіс.

1. *Разом* пишуться:

а) Частки **аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-** у складі будь-якої частини мови (крім сполучників прислівникового типу): *абиколи, абищо, дехто, деякий, чимало, щодня, якнайшвидше, аніскільки* (але *аби до кого, де на якому*).

б) Частки **би (б), же (ж), то, що** у складі сполучників та сполучних слів пишуться разом: *якби, щоб, щодо, мовби, немовбито, авжеж, атож.*

в) Частка **сь (ся)** у зворотних дієсловах, у складі займенників, прислівників: *будується, якийсь, колись, щось.*

2. *Окремо* пишуться усі частки, які беруть участь у словотворенні або уточнюють зміст цілого речення. Серед них частки **би(б)** (*взяв би, прийшла б*); **же (ж)** (*Чому ж ти пропустив заняття?*); **то, це** (*що то за, що то, чи то*); частка **що** в складі сполучних слів *дарма що, тільки що, хіба що, що ж до.*

3. Через *дефіс* пишуться частки **бо, но, то, от, таки,** коли вони інтонаційно підкреслюють значення окремого слова: *тільки-но, так-от, як-от, яюсь-то, все-таки, іди-бо* (але: *чим би то, скільки ж то*). Частки **будь-, небудь-, казна-, хтозна-** у складі займенників та прислівників: *будь-коли, який-небудь, казна-чий, хтозна-куди.*

Правопис часток **не і ні**

Частка **не** пишеться *разом*:

1. Коли вона виступає в складі будь-якої частини мови в значенні префікса, тобто коли слово без цієї частини не вживається: *негода, нежить, незабаром, неволити, невдовзі.*

2. Коли вона є частиною префікса **недо-**, який означає неповну міру чогось: *недобачати, недоторканість, недолік, недозрілий*. Порівняй: *Він недочув*, але: *Він не дочув моїх слів*.

3. Коли вона з іменниками, прикметниками, займенниками та прислівниками означає одне поняття (можна підібрати антонім): *неабиякий, невміння, неправда, невдалий, немалий*.

Якщо поруч з прикметником є слова *далеко, зовсім, аж ніяк* або пояснювальне слово з часткою *ні*, то *не* пишеться окремо: *нездатний*, але *ні до чого не здатний; невеликий*, але *зовсім не великий*.

4. З дієприкметником, що не має при собі пояснювальних слів і стоїть перед іменником: *нез'ясовані питання*, але *питання не з'ясовані; неспростовні факти*, але *факти не спростовані*.

Частка **не** пишеться окремо:

1. Зі словами, з якими вона не становить одного поняття, а є лише запереченням (правопис можна пояснити тільки в реченні). Наприклад: *Ця річка не широка* (заперечення), але: *Ця неширока річка впадає в Дністер* (одне поняття).

2. З дієсловами, дієслівними формами, прикметниками, що виступають у функції присудків: *ця справа не складна*. 3. З числівниками, займенниками, присудковими словами, прийменниками і сполучниками: *не ти, не тобі, не так, не треба, не другий, не дуже, не зовсім, не по-нашому*.

Частка **ні** пишеться разом:

1. З займенниками: *ніхто, нічий*.

2. З прислівниками: *ніколи, ніскільки*.

Частка **ні** пишеться окремо:

1. У складі стійких словосполучень: *ні риба ні м'ясо, ні кроку далі, ні так ні ськ*.

2. Якщо вона виступає у функції повторювального єднального сполучника: *ні спати, ні їсти; Дитина ще не вмє ні ходити, ні говорити*.

3. У непрямих відмінках займенників, де є прийменник: *ніщо - ні на що, ніхто - ні в кого, ні за що, ні до чого*.

10. Визначення особливого статусу вигуків серед інших частин мови.

Визначення розряду вигуків

Вигук – один із найкоротших способів для вираження реакції людини на різноманітні явища або події реального оточення, на розмову зі співбесідником. Цей спосіб настільки важливий, що він зумовив утворення своєрідної мовної групи слів.

Вигук – особлива незмінна частина мови, що служить для безпосереднього вияву почуттів, емоцій, різних волевиявлень людини, не називаючи їх. Вигуки, які супроводять речення, зберігають свою самостійність, відокремлюються помітною паузою й мають відносно закінчену окличну інтонацію. Від вставних слів вони відрізняються специфічним емоційним значенням. Вигук є основним носієм і виразником емоційності всього

висловлення й приєднується до речення у повній відповідності з його загальним емоційним забарвленням.

Розрізняють вигуки первинні і вторинні (похідні). Первинні: *a! o! y! i! e! ай! ах! ох! на! ну! ого!* та ін. За незначними винятками, вони спільні для всіх східнослов'янських мов. Вторинні походять від окремих повнозначних слів чи словосполучень, що втратили номінативну функцію й перетворилися на виразники різних почуттів: *Ось тобі й маєш! Геть! Годі! Цить!*

За своєю природою й функціями вигуки належать до усної мови. Уважають, що в давньоруській мові їх було більше, ніж засвідчено в пам'ятках.

Вторинні вигуки виникли в слов'янських мовах окремо в процесі розвитку кожної з них.

Основну групу становлять емоційні вигуки. Характерною властивістю їх є багата інтонація, яка й визначає зміст. Вигук, наприклад, може висловлювати різні реакції людини на навколишню дійсність: здогад, захоплення, здивування, докір, страх, біль, незадоволення, рішучість, погрозу, насмішку, зловтіху, гнів. Простежимо це на вигукові *Ох!*: захоплення («*Ох, і машина! – захоплено вирвалося в Софії*» (М. Стельмах); «*Так, пам'ятаю, того літа такі кавуни вродили, ох і кавуни... найменший – як підситок!*» (Остап Вишня); співчуття («*А шкода, ох, яка шкода*» (Панас Мирний); докір («*Ох, і в'їдливий ти, як оса!*» (М. Стельмах); задоволення («*Ох, і влетить сьогодні Січкареві*» (М. Стельмах); досаду («*Ох, і ловко ж ви мене підманули*» (М. Стельмах) та ін.

До емоційних відносять словосполучення: *Ой лишенько! О Боже мій милий! Горенько моє!*

Волевиявлення передається також спонукальними вигуками, до яких належать: *Гайда! Геть! Ну! Годі! Цить! Вйо!* ін. Такі вигуки граматично можуть підпорядковувати члени речення, а інтонаційно й за змістом приєднуватися до них, напр.: «*Привіт, молодий лейтенанте! – гукнув він на ходу. – Гайда по коні!*» (О. Гончар).

До вигуків належать і звуконаслідувальні слова. Вони позбавлені номінативної функції, не виражають й емоцій. Їх майже необмежена кількість, і функція в них відмінна від вигуків емоційних (напр.: «*Коли це гусак як закричить – ге-ге-ге-ге! – та по воді крилами ляп-ляп!*» (Остап Вишня).

Умовно називають вигуками й слова типу *Ляп! Клац! Бац! Хлоп!* Це дієслівні вигуки, які мають звуконаслідувальний характер. Проте серед них є дієслова, які не мають нічого спільного з наслідуванням звучання: *скік, хап, зирк* та ін. Вони утворюються від дієслів доконаного виду (*гульк, стриб, смик*) і, як правило, супроводжують розмовну мову й, відповідно, діалоги в художній літературі та публіцистиці. («*Сидимо мовчки всі, коли у двері хтось – стук-стук*» (Марко Вовчок); «*Тільки б Рекс голос подав – я одразу клубком вниз, шасть – і в очерети, а там хай шукають*» (О. Гончар).

Отже, вигуки (передусім емоційні), зберігаючи свою самостійність, функціонально зближуються зі вставними словами, але відрізняються від них значенням: вигуки є основними носіями емоційності всього висловлення.

З більшою втратою самостійності емоційні та інші вигуки можуть тісніше пов'язуватися з реченням, входячи в нього нарівні з частками *який, як, скільки, і, же* або зливаючись інтонаційно із звертанням чи займенником. У таких випадках вигук можна розглядати як експресивну частку.

Деякі вигуки, здебільшого наказові, спонукальні, можуть вступати в типові синтаксичні зв'язки з членами того речення, яке вони супроводять (див. Сучасна українська мова: підручник / О.Д. Пономарів, В.В. Різун, Л.Ю. Шевченко. – К.: Либідь, 2008 – С. 266 – 269).

11. Морфеміка. Поняття морфа і морфеми. Визначення морфемної будови слова. Порівняння сучасного та історичного підходу до морфемного аналізу слова

Морфеміка – розділ граматики, який вивчає внутрішню будову слова, його морфемний склад та закономірності творення слів за певними правилами сполучуваності морфем. У центрі уваги морфеміки – морфемна структура слова, яку складають системно пов'язані та співвідносні елементи значення та форми. Морфеміка вивчає

- виокремлення морфем та їх класифікацію;
- поділ слів на морфеми;
- правила сполучуваності морфем;
- зміни у морфемних структурах.

Оперативними одиницями морфеміки є

Слово – специфічна морфологічна конструкція, єдність системно взаємопов'язаних морфем, які утворюють слово: *біл-еньк-ий, роз-пис-к-а, криг-о-лам*.

Морфема (від грец. *morphē* – вигляд, форма) – найменша неподільна значуща одиниця мови, виражена однією фонемою або певним їх сполученням. Є носієм лексичного чи граматичного значення і регулярно відтворюється (повторюється) у процесі мовлення відповідно до моделей, властивих мові. У слові *батьк-ів-ськ-ий* маємо чотири морфеми, перша з яких наявна в споріднених словах *батько, батьк-ів, батьк-ів-щин-а*; друга властива присвійним прикметникам, утвореним від іменників чоловічого роду *брат-ів, дядьк-ів, дід-ів*, третя – повторюється у відносних прикметниках *мор-ськ-ий, солдат-ськ-ий, київ-ськ-ий*, четверта наявна в усіх прикметниках твердої групи у називному відмінку: *червон-ий, весел-ий, зимов-ий*.

Морф (варіант, різновид морфеми) – конкретний її вияв, найменша значуща частина у межах конкретної словоформи. Аломорф (подібно варіант фонемі – алофон) – різновид однієї морфеми, що виникає унаслідок певної її фонетичної модифікації (*сад- (сад-и-ти), сад'- (сад-івн-ик), садж- (садж-у)*). Аломорф звичайно зумовлений складом сусідніх морфів, формальною будовою слова та історично (*лик – лиц-е, лич-ин-а; сім – сем-и; сон- сн- у*). Суплетивні корені *бр-а-ти – вз-я-ти, говор-и-ти – сказ-а-ти, поган-ий – гірш-ий, добр-ий – ліп-ш-ий* не є аломорфами.

Основа слова і закінчення виділяється лише у змінюваних слів (іменників, прикметників, займенників, числівників, дієслів). Незмінювані слова такого поділу не мають. **Основа** – частина змінюваного слова, що виражає його лексичне значення. Залишається після вилучення з морфемного складу слова афіксів із граматичним значенням:

- відмінкових закінчень (*ран-н-ій, книг-ою*);
- особових закінчень (*пиш-у, пиш-еш, пиш-емо*);
- формотворчих суфіксів (*пис-а-в, пис-а-л-а, пис-а-л-о*).

Типи основ

За морфемним складом

– прості (кореневі). Дорівнюють кореню: *книг-а, вітер-Ø, степ-Ø, батьк-о, сел-о*;

– складні (афіксальні). Крім кореня, мають один або кілька словотворчих афіксів: *книж-н-ий, книж-к-ов-ий, книж-ник-Ø; брат-ів-Ø, брат-ик-Ø, брат-ств-о, братер-ськ-ий*.

За похідністю (семантико-словотвірними зв'язками)

– непохідні (немотивовані). У складі непохідних основ не виділяються словотворчі афікси; такі основи не мотивуються через зв'язки із спільнокореневими словами (*світ-Ø, мир-Ø, біл-ий, бу-ти, пи-ти, ли-ти*). Значення непохідних основ можна виявити лише шляхом етимологічного аналізу;

– похідні (мотивовані). У складі таких основ, крім кореневої морфеми, виділяються один або кілька словотворчих афіксів (*правд-ив-ий, мороз-ив-о*). Похідні основи мотивуються через семантико-словотвірні зв'язки із спільнокореневими словами (наприклад, *правд-ив-ий* через зв'язки зі словом *правда*, *мороз-ив-о* через зв'язки зі словом *морозити*).

За особливостями вияву в споріднених словах

– вільні – основи, що можуть виступати самостійними словами. Вони легко поєднуються зі словотворчими афіксами (*весн-а, весн-ян-ий, про-весінь-Ø, весн-янк-а, за-весн-і-ти; гор-а, гір-к-а, гор-ист-ий, уз-гір'-я, між-гір'-я, гор-янин-Ø*);

– зв'язані – основи, що нездатні виявлятися самостійно. Функціонують тільки у складі похідних слів (*роз-зу-ти, в-зу-ти, пере-зу-ти; від-чин-и-ти, про-чин-и-ти, за-чин-и-ти*).

За значенням і роллю в будові слова морфеми поділяються на кореневі та службові.

Корінь слова – стрижнева, обов'язкова (регулярна), відносно автономна морфема. Незмінювані та службові слова можуть складатися лише з кореня (метро, таксі, так, хай). Корінь спеціалізується на вираженні лексичного значення слова. Об'єднує усі споріднені слова, формуючи гніздо похідних 9

спільнокореневих слів (*ліс, ліс-ок, ліс-ов-ий, ліс-ов-ик, ліс-ник, про-ліс-ок, пере-ліс-ок, уз-ліс-с-я*). Не має точно закріпленого місця у слові:

– слово може починатися з кореня (*брат-ик-Ø, мудр-ець-Ø*);

– корінь може стояти після префікса (префіксів) (*на-род-Ø, по-на-пис-ува-ти*);

– слово може поєднувати у своєму складі кілька коренів (*вод-о-гін-Ø, зор-е-пад-Ø*);

– корінь завжди стоїть перед суфіксом і закінченням (*стен-ов-ий, весел-о*).

Типи коренів за особливостями вияву в споріднених словах
Незв'язаний корінь вільно пов'язується з іншими морфемами (субстанціональними і нульовими): *ліс-Ø, ліс-ов-ий, ліс-о-стен-Ø*). Більшість слів мають вільні корені.

Зв'язаний корінь не може виявлятися самостійно, а лише в поєднанні з службовими (афіксальними) морфемами: *від-ня-ти, під-ня-ти, роз-ня-ти; за-чин-и-ти, про-чин-и-ти*).

Службові морфемі. Афікси. Типи афіксальних морфем

Афікс (від лат. *affixus* – приєднаний) є несамотійною, необов'язковою, нерегулярною частиною слова. Є носієм

– словотвірного значення: уточнює значення кореня, видозмінює основне лексичне значення, служить засобом творення похідних слів (*хмар-к-а, хмар-н-ий*);

– граматичного значення: виступає засобом творення форми одного й того ж слова (*книг-а, книг-и, книг-ою, книг-ах*). Афікс має закріплене за ним у мові значення: у ряду *праців-ниц-я, робіт-ниц-я, учен-иц-я* суфікс *-ниц-* виражає словотвірне значення *особи за родом діяльності* разом із флексією *-а(я)*, що має граматичне значення *жіночого роду однини називного відмінка*. Значення афіксів виявляється не самостійно, а в єдності з коренем слова. Звідси – *омонімія афіксів (при-чинити – значення неповноти дії, при-бити – значення приєднання, при-співувати – значення супровідної дії; Івас-ик зменшено-пестливе значення, практ-ик-Ø – значення діяча)*.

Типи афіксальних морфем

– за місцем у слові

Префіксальні морфемі. Префікс (від лат. *prae* – попереду та *fixus* – прикріплений) – морфема, що стоїть перед коренем (*пра-ліс-Ø, не-весел-о*).

Постфіксальні морфемі (від лат. *post* – після та *fixus* – прикріплений) – афікси, що стоять після кореня. До постфіксів належать:

Суфікс (від лат. *suffixus* – підставлений) – морфема, що знаходиться відразу після кореня (*спів-ак-Ø, сад-ів-ник-Ø*).

Флексія (закінчення) – афікс, що має кінцеву позицію у змінюваному слові. Є засобом творення форм слова. Служить для зв'язку слів у словосполученні та реченні (*осінн-ім ранк-ом, у глибок-ому озер-і*).

Власне постфікс – афікс, що знаходиться в абсолютному кінці слова. Виконує словотворчу і граматичну роль (*словотворчий афікс –ся у дієсловах вчити–ся, умивати–ся надає їм зворотного значення*). До постфіксів зараховують окремі частки: *будь–, небудь–, казна–, хтозна–* та ін. Вони можуть виступати у слові як у постпозиції (*хто–небудь*), так і в препозиції (*будь–хто*).

Інтерфікс (від лат. *inter* – між та *fixus* – прикріплений) – афікс, що стоїть між двома (кількома) основами у складних словах – композитах (*сонц–е–поклон–ник–Ø, род–о–від–Ø*);

– за функцією у слові

Словотворчі (derivativні) афікси (суфікси, префікси, постфікси). Слугують для уточнення речового (лексичного) значення кореневої морфеми. Суфікси утворюють нові слова (*добр–ий → добр–от–а*) або модифікують значення кореневої морфеми (*мал–ий → мал–есеньк–ий; ног–а → ніж–к–а*). Додаються до частини слова – кореня (основи) твірного слова. Можуть виражати значення збірності (*студент–ство–о*), абстрактності (*хоробр–ість–Ø*), міри вияву ознаки (*широч–енн–ий*) тощо. Здатні змінювати частиномовний статус слова: *зим–а → зим–ува–ти, весел–ий → весел–о*. Префікси утворюють нові слова (*давн–ий → пра–давн–ий, звичн–о → не–звичн–о*). Додаються не до кореня (основи), а до цілого слова. Не здатні змінювати частиномовний статус похідного слова. Виражають часові, просторові, кількісні ознаки (*за–глиб–ок–ий, над–потуж–н–ий, не–довг–о*).

Конфікси (від лат. *confixit* – узятє разом) – це афікс, який, маючи неподільне значення, складається з двох частин, що розташовані перед коренем і після нього. Це особлива морфема, яку виокремлюють передусім на підставі специфічної словотвірної функції: конфікс бере участь у суфіксально-префіксальному процесі словотворення, коли до твірної основи одночасно приєднується префіксально-суфіксальний формант. Від інших морфем він відрізняється перерваною формою. Так, у слові *співбесідник*, яке утворилося від слова *бесіда*, визначають конфікс *спів–...–ик*. Конфікс бере участь в акті префіксально-суфіксального словотворення тільки у своєму повному складі, як комплекс: *ліс → про–ліс–ок*.

Постфікси. Утворюють нові слова (дієслова, займенники, прислівники). У дієсловах постфікс *–ся* надає їм зворотного (*вдягати–ся*) або пасивного (*хотіти–ся*) значення. Постфікси, похідні від часток, мають значення неозначеності об'єкта, обставинної характеристики дії (стану) тощо: *будь–хто, аби–куди, дивись–но, слухай–бо, заспівав–таки, ходімте, хто–небудь, хтось, десь*.

Інтерфікси (сполучні голосні). Не утворюють нові слова, служать для зв'язку двох (кількох) коренів у складному слові (*ліс–о–стен–Ø, книг–о–друк–Ø*). У ролі інтерфіксів в українській мові виступають сполучні голосні *о, е (є)*.

Афіксоїди. Є початковими (префіксоїди) або кінцевими (суфіксоїди) елементами складних слів (*метео–станція, багато–разовий, фото–елемент*,

одно–думець, рибо–лов). Колись були самостійними словами, внаслідок десемантизації (втрати первинного значення) набули функції морфем.

Формотворчі (граматичні) афікси. Утворюють не нові слова, а граматичні форми слів. Є показниками граматичного значення слова.

Суфікси. Суфікси *-в-, -л-* утворюють форми минулого часу дієслів (*пис-а-в-Ø, пис-а-л-а*), суфікс *-м-* утворює просту форму майбутнього часу (*бач-и- ти-м-у*). Суфікси *-уч-, -юч-, -ач-, -яч-, -л-* утворюють активні дієприкметники теперішнього та минулого часу (*рожев-і-юч-ий, з-чорн-і-л-ий*), суфікси *-н-* (*-ен-*), *-т-* утворюють дієприкметники минулого часу (*з-би-т-ий*), суфікси *-учи, -ючи, -ачи, -ячи, -ши, -вши* – дієприслівники (*пит-а-ючи, с-пит-а-вши*). Суфікси *-ш-, -іш-* утворюють форми вищого та найвищого ступенів порівняння прикметників (*весел-ий → весел-іш-ий, шир-ок-ий → шир-ш-ий*), суфікси *-ше, -іше* – аналогічні форми ступенів порівняння прислівників (*довг-о → дов-ше, рівн-о → рівн-іше*). Особливий статус мають тематичні суфікси дієслівної основи – звуки чи звукові комплекси, на які закінчується дієслівна основа: *хот-і-ти, сказ-а- ти, гля-ну-ти*.

Префікси. Творять видові пари дієслів (*бач-и-ти → по-бач-и-ти, пит-а-ти → с-пит-а-ти*) та форми найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників (*веселіший → най-веселіший, довше → най-довше*).

Флексії (закінчення). Переважна більшість флексій є афіксами словозмінними. Вони властиві лише змінюваним словам. Слугують для творення системи словоформ. У іменних частин мови (іменник, прикметник, займенник, числівник) закінчення є відмінковими (творять форми відмінків: *книг-а* – називний відмінок однини, *книг-ах* – місцевий відмінок множини), у дієслів – особовими (*чит-а-ю* – перша особа однини, *чит-а-ють* – третя особи множини).

Морфемний склад слова – це сукупність виокремлюваних у ньому значущих частин, що утворюють лексико-граматичну єдність. Вирізнення морфем у слові називають морфемним аналізом. Мета морфемного аналізу – виявити, з яких морфем складається слово. Морфемний розбір відображає сучасну структуру лексеми: його системно пов'язані морфеми та специфіку відношень, у яких вони перебувають. Характерною ознакою живої морфемі є її повторюваність у сполученні з іншими морфемами (наприклад, повторюваність кореня *хліб-* у словах *хлібний, хлібина, хлібозаготівля, хлібзавод*; повторюваність суфікса *-ов-* у словах *осиковий, дубовий, річковий, кавовий*; повторюваність флексії *-а* в іменниках жіночого роду: *мама, ручка, ластівка, парта*). Щоб правильно виконати морфемний аналіз лексеми, потрібно врахувати специфіку відношень між морфемами та їхні функції. Пор.: у прикметнику *гаряче* (*гаряче молоко*) і прислівнику *гаряче* (*зустріти гаряче*) виділяємо різні морфеми, оскільки у першому слові *-е* виступає флексією, що є репрезентантом середнього роду, однини, називного відмінка, а у другому – *-е* функціонує як суфікс.

У проблемних випадках радимо звертатися до спеціальних морфемних та словотвірних словників.

Схема морфемного аналізу слова

1. З'ясувати, відмінюване чи невідмінюване слово (довести).
2. Якщо слово відмінюване, знайти закінчення й основу.
3. Назвати диференційні ознаки основи: 1) похідна / непохідна; 2) проста (коренева) / складна (афіксальна); 3) вільна / зв'язана.
4. Визначити тип закінчення: субстанціональне (матеріально виражене) / нульове.
5. Навести ряд споріднених слів і виділити корінь.
6. На підставі повторюваності у сполученні з іншими морфемами визначити наявні у слові префікс (префікси), суфікс (суфікси), конфікс, постфікс, сполучні голосні.

Словотвір і словотворення. Способи словотворення. Словотворчий аналіз

Словотвір, або дериватологія (лат. *derivatio* – творення, відведення) – розділ мовознавства, який вивчає способи і засоби творення слів. До завдань словотвору належить також вивчення усього арсеналу словотвірних засобів, словотвірних типів та словотвірних моделей, що існують у мові. Системне вивчення словотвору передбачає розгляд конкретного способу творення слова з урахуванням частиномовної належності слова, характеру твірної основи, звукових змін, характерних сучасній українській мові. Словотвір пов'язаний практично з усіма лінгвістичними дисциплінами: морфемікою, морфологією, лексикологією, синтаксисом, стилістикою. Однак найтісніший зв'язок він виявляє з морфемікою та лексикологією (саме тому у традиційній чеській граматиці словотвір як система засобів поповнення лексикону вивчається разом із лексикологією). Результати морфемного аналізу (виокремлення й обґрунтування певних морфем у слові) – вихідна умова аналізу словотвірного, у ході якого інвентар морфем далі розглядається з погляду його участі у творенні нового слова.

Типи словотвору.

Синхронний (описовий) словотвір. Вивчає словотвірну структуру слів на будь-якому конкретному етапі розвитку мови.

Основні поняття синхронного словотвору:

- словотвірна мотивація (пояснення похідного слова через вихідне);
- словотвірне значення похідного слова з урахуванням його сучасних (живих) зв'язків з іншими словами або словосполученнями;
- словотвірні відношення – відношення похідного (вторинного) слова до слова, від якого воно утворилося;

– спосіб словотвору (увесь арсенал словотворчих засобів мови, словотвірних типів і розрядів у межах використовуваних способів словотворення).

Діахронний словотвір вивчає історію появи похідних слів на основі зіставлення різних періодів функціонування мови.

Словотвірну структуру похідного слова складають:

– твірна (мотивувальна) основа слова, від якого безпосередньо утворене дане;

– словотворчий засіб (формант).

Способи словотворення

Залежно від матеріальних засобів вираження в українській мові розрізняють морфологічні та неморфологічні способи словотвору.

До морфологічних способів словотвору належать усі способи творення простих слів за допомогою афіксальних морфем, а також способи творення складних і складноскорочених слів. Поділяються на афіксальні, основоскладання та аббревіацію.

Афіксальні способи словотвору

Суфіксальний спосіб словотвору (суфіксація) – творення похідних слів приєднанням до твірної основи суфікса. Суфікс може додаватися до твірної основи, яка дорівнює слову без закінчення (*вод-а* → *вод-иц-я*, *криг-а* → *криж-ин-а*, *ясн-ий* → *ясн-і-ти*) та до частини основи (*чит-а-ти* → *чит-анн-я*, *весел-и-ти-ся* → *весел-оц-і*).

Префіксальним способом словотвору (префіксацією) відбувається творення похідних слів приєднанням префікса до цілого слова без зміни його частиномовного статусу: *звичайний* → *над-звичайний*, *смак* → *при-смак*, *весна* → *про-весна*. Унаслідок приєднання префікса лексичне значення мотивувального слова може суттєво видозмінюватися: *гнати* → *по-гнати*, *за-гнати*, *ви-гнати*, *розі-гнати*, *зі-гнати*, *віді-гнати*, *піді-гнати*.

Суфіксально-перфіксальний (конфіксація). Цим способом похідні слова утворюються шляхом одночасного приєднання до твірної основи особливої морфемі (конфікса) – префікса і суфікса одночасно: *ліс* → *про-лі-сок*, *нога* → *об-ніж-ок*, *робити* → *не-роб-ств-о*. Похідне слово може змінювати частиномовний статус порівняно з твірним (*здоровий* → *о-здоров-и-ти*, *межа* → *роз-меж-ува-ти*, *стіл* → *на-стіль-н-ий*) або залишатися у його межах (*дорога* → *по-дорож-ник*, *ліс* → *пере-ліс-ок*).

Основоскладання, словоскладання і аббревіація – різні типи складання основ. Такими способами словотвору виникають складні і складноскорочені слова.

Складання. Спосіб творення слів поєднанням двох і більше основ чи цілих слів або їх скорочень (усічень). Цей спосіб пов'язаний із системою словосполучень, які стають твірною базою складного слова. Інші способи

словотвору орієнтовані на творення простих слів. Основоскладання (композиція) – це поєднання кількох основ за допомогою інтерфіксів *о, е* (*зичити добра* → *добр-о-зич-лив-ий*, *здатний до праці* → *прац-е-здатн-ий*, *ліс і степ* → *ліс-о-степ*, *землю міряти* → *земл-е-мір-Ø*) або без них (*три поверхи* → *три-поверх-ов-ий*, *чотири кути* → *чотири-кут-н-ий*).

Основоскладання часто супроводжується суфіксацією (матеріально вираженою або нульовою) Такий спосіб творення слів називають складносуфіксальним: *землю зрошувати* → *земл-е-зрош-енн-я*, *гуртом жити* *ЗІ* → *гурт-о-жит-ок*, *всюди ходити* → *всюди-хід-Ø*, *довгий ніс* → *довг-о-нос-ик*, *книги друкувати* → *книг-о-друкув-анн-я*.

Словоскладання. Це поєднання двох або кількох слів, що виражають одне поняття, в складному слові. Словоскладання виникає на базі словосполучень апозитивного (прикладкового) типу: *дівчина-красуня*, *вагон-ресторан*, *місто-гігант*, *фільм-опера*. Специфічним в українській мові є тип складних слів, першим компонентом яких виступає форма імперативу (*ломи камінь* → *ломикамінь*, *гори цвіт* → *горицвіт*, *перекоти поле* → *перекотиполе*, *крути вус* → *крутивус*). Такі конструкції закріпилися в українських прізвиськах та прізвищах: *Непийлива*, *Тягнурядно*, *Задериногу*, *Убийвовк*.

Абревіація. При творенні нових слів використовуються й усічені основи. Цим способом утворюються лише іменники. Усічення може відбуватися у різний спосіб. Відповідно до різновиду усічення розрізняють абревіатури

– складові, коли нове слово творять окремі склади компонентів вихідного словосполучення: *Міністерство юстиції* → *Мінюст*, *Кабінет міністрів* → *Кабмін*, *народний депутат* → *нардеп*, *командир батальйону* → *комбат*, *Донецький басейн* → *Донбас*;

– комбіновані, або змішані, коли нове слово творить один із складів одного компонента та ціле слово вихідного словосполучення: *спортивна база* → *спортбаза*, *будівельні матеріали* → *будматеріали*, *районний центр* → *райцентр*;

– звукові, що складаються з перших звуків вихідного словосполучення (*УПА* (*Українська повстанська армія*), *США* (*Сполучені Штати Америки*), *ЗМІ* (*засоби масової інформації*), *АТО* (*антитерористична операція*)). • *буквені*, що складаються із назв перших літер словосполучення (*ЗНО* (*зовнішнє незалежне оцінювання*), *ЄС* (*Європейський союз*), *АЗС* (*автозаправна станція*), *РНБО України* (*Рада національної безпеки і оборони України*)).

Неморфологічні способи словотвору

До неморфологічних способів словотвору в українській мові належать **морфолого-синтаксичний, лексико-синтаксичний та лексико-семантичний словотвір**. За допомогою цих способів твориться порівняно незначна кількість слів.

Морфолого-синтаксичний словотвір охоплює похідні слова, які виникають унаслідок конверсії (від лат. *conversio* – перетворення, зміна) –

переходу слів з однієї частини мови у іншу. Найуживанішими типами цього словотвору є

– **субстантивация** – перехід прикметників та дієприкметників у іменники: *набережна вулиця* → *набережна*, *вартовий солдат* → *вартовий*, *шампанське вино* → *шампанське*, *поранений чоловік* → *поранений*, *головуючий на зборах* → *головуючий*;

– **ад'єктивация** – перехід дієприкметників у прикметники: *тріскучий мороз*, *лежачий поліцейський*, *палюча проблема*, *болючі процедури*, *розвинена країна*;

– **адвербіалізація** – перехід словоформ змінюваних слів у прислівники: *весною*, *зимою*, *кругом*, *задом*, *живцем*, *миттю*, *узбіччям*, *надвоє*, *востаннє*, *уперше*, *вдесяте*; При морфолого-синтаксичному словотворі похідне слово зовні нічим не відрізняється від мотивувального, але отримує нове значення (предметності, ознаки, ознаки за дією, ознаки іншої ознаки). Розрізнення здійснюється у відповідному контексті: *Зійшов молодий місяць. До світлиці увійшов молодий*.

Лексико-синтаксичний словотвір – результат поступового зрощення синтаксичного словосполучення в одне ціле. Цим способом утворені числівники *тридцять*, *сімдесят*, *двісті*, *обидва*, прислівники *долілиць*, *горілиць*, *утридорога*, *спідлоба*, *чимдуж*, *абиде*, *натщесерце*, *спіднизу*, *сьогодні*, *спасибі*, *навшпиньках*, *досхочу*, *мимохить*, *мимохідь*.

Близькими до зрощень є складні іменники прикладкового типу, що зберігають дефісне написання: *сон-трава*, *розрив-трава*, *татар-зілля*, *хліб-сіль*, *батько-мати*.

Лексико-семантичний словотвір – це виникнення нового слова семантичним шляхом – через розщеплення значень багатозначного слова й утворення омонімів. Наприклад, слово *титан* має три омонімічні значення: *титан1* «у давньогрецькій міфології – божество-велетень, що повстав проти богів», *титан2* «хімічний елемент; легкий сріблястий метал» та *титан3* «великий кип'ятильник особливої конструкції». Два останні значення мають статус окремих слів і виникли лексико-семантичним способом. Слово *супутник* «той, хто їде, їде, подорожує з ким-небудь; проводжаний» розвинуло нові значення *супутник* «той, хто їде поряд у житті» та *супутник* «запущений у космос пристрій, що рухається навколо небесного тіла».

Словотворчий аналіз мовних одиниць стосується тільки похідних слів, оскільки до складу похідного слова входить твірна основа (база) і словотворчі засоби, що беруть участь у дериваційному процесі. У лінгвістиці домінує погляд, згідно з яким роль твірної основи (бази) найчастіше виконує слово, рідше словосполучення, відмінково-прийменникова форма, фразеологізм тощо, а словотвірним засобом виступає формант, тобто елемент похідного слова, за допомогою якого воно утворилося і яким відрізняється від твірної (словотвірної бази). До формантів належать суфікси, префікси, постфікси, інтерфікси, у окремих випадках і закінчення, приєднанням яких завершується

словотворення. Мета словотворчого аналізу полягає у тому, щоб з'ясувати, за допомогою яких формантів і яким способом утворене похідне слово.

Схема словотворчого аналізу слова

1. З'ясувати, чи запропоноване для аналізу слово є похідним.
2. До похідного слова дібрати твірне.
3. У твірному слові виділити твірну основу.
4. Шляхом порівняння структури і семантики твірної основи та похідного слова в останньому виокремити словотворчі афікси.
5. Вказати спосіб творення похідного слова.

Питання для самоконтролю

1. Як відрізнити прийменник від однозвучного прислівника?
2. Чому є багато прийменників, що (разом з іменниками) указують на місце? Чим це зумовлене?
3. Коли в українській мові вживаються прийменникові конструкції з прийменниками *по, при, для*?
4. Яка функціональна різниця між сполучниками та прийменниками?
5. У чому полягає різниця між сполучниками сурядності та підрядності?
6. Які частини мови можуть уживатися як сполучні слова?
7. Яка роль часток у мові?
8. На які групи поділяються частки за значенням?
9. Наведіть приклади формотворчих та словотворчих часток.
10. Назвіть основні правила правопису сполучників і часток.
11. Яка роль морфем у розумінні структури позначуваного словом явища?
12. Яка різниця між семантичними й реляційними формотвірними афіксами?
13. Який спосіб словотвору точніше передає внутрішню структуру позначуваного словом явища?
14. З яких причин може змінюватися первісна структура похідного слова?
15. Які дані про слово слід ураховувати під час його етимологічного аналізу?

Теми для написання індивідуальних науково-дослідних завдань

Модуль 1

1. Граматика української мови як учення про її морфологічну та синтаксичну будову – про структуру слова, про систему словоформ (парадигматику), про будову і тип словосполучень і речень.
2. Українська морфологія як граматичне вчення про частини мови, про властиві їм граматичні категорії, граматичні значення і словоформи.
3. Частини мови і принципи їх виділення в українській мові. Повнозначні і неповнозначні частини мови. Вигук як окрема частина мови. Слова категорії стану і модальні слова.
4. Іменник як частина мови (загальний огляд).
5. Лексико-семантичні групи (категорії) іменників.
6. Граматичні категорії іменників; їхня синтаксична залежність.
7. Категорія роду, її значення. Розподіл іменників за родами. Зв'язок роду іменників – назв істот – із статевим поділом.
8. Граматичний рід абрєвіатур, невідмінюваних іменників та деяких власних назв.
9. Іменники спільного і подвійного роду, хитання в роді. Відсутність категорії роду у множинних іменниках.
10. Категорія числа, її значення і граматичні засоби вираження.
11. Залишки форми двоїни (у значенні множини) в сучасній українській мові. Роль наголосу у вираженні категорії числа.
12. Категорія відмінка, її значення і граматичне вираження. Система відмінків у сучасній українській літературній мові.
13. Питання про кличний відмінок в парадигмі іменника. Утворення звертань.
14. Способи вираження відмінка, роду і числа в незмінюваних іменниках.
15. Система відмінювання іменників. Принципи поділу іменників на відміни та групи.
16. Відмінкові закінчення іменників 2 відміни (родовий, давальний відмінки однини).
17. Іменники, що мають тільки форму множини. Іменники прикметникової форми.
18. Прикметник, морфологічні ознаки і синтаксична роль.
19. Несамостійність категорії роду, числа і відмінка.
20. Лексико-граматичні групи прикметників (якісні, відносні, присвійні).
21. Прикметники повні й короткі, стягнені й нестягнені форми повних прикметників.
22. Ступені порівняння якісних прикметників.
23. Відмінювання прикметників. Особливості відмінювання і правопису складних прикметників з другою частиною на –лиций.
24. Перехід прикметників в іменники (субстантивація).

25. Числівник як частина мови.
26. Семантичні групи кількісних числівників.
27. Порядкові числівники.
28. Морфологічні групи числівників: прості, складні і складені.
30. Відмінювання і особливості вживання різних груп числівників.
31. Синтаксичні функції і зв'язки з іменниками. Наголос у числівниках.

Модуль 2

1. Значення прислівників як слів, що виражають статичну ознаку іншої ознаки.
2. Морфологічні ознаки і синтаксична роль: означальні і обставинні прислівники.
3. Предикативна функція прислівників.
4. Ступені порівняння означальних прислівників.
5. Творення прислівників.
6. Прислівники, утворені від прикметників, іменників, числівників, займенників, дієслів.
7. Перехід у прислівники інших частин мови (адвербіалізація).
8. Складні прислівники, утворені сполученням слів різних частин мови.
9. Здрібніло-пестливі форми прислівників.
10. Прислівникові сполучення слів.
11. Перехід прислівників у інші частини мови (у прийменники, сполучники, частки).

Модуль 3

1. Значення дієслів, головні морфологічні ознаки і синтаксична роль.
2. Дієвідмінювані, відмінювані і незмінювані форми дієслова.
3. Неозначена форма дієслова (інфінітив).
4. Дві основи дієслова.
5. Вид як граматична категорія дієслова. Способи творення видових пар. Двовидові й одно видові дієслова.
6. Перехідні і неперехідні дієслова. Їх зв'язок з дієслівною категорією стану.
7. Категорія дієслівного стану. Утворення станів в українській мові.
8. Категорія особи. Безособові дієслова.
9. Категорія числа і роду в системі дієслова.
10. Категорія способу.
11. Категорія часу. Її зв'язок з категоріями способу і виду.
12. Дієвідмінювання дієслів. Основи дієслова.
13. Форми теперішнього часу 1 і 2 дієвідміни. Розпізнавання дієвідмін за формою інфінітива.
14. Майбутній час. Проста, складна і складена форми.
15. Форми умовного способу.
16. Творення форм наказового способу.

17. Дієприкметник як форма дієслова.
18. Активні і пасивні дієприкметники.
19. Творення дієприкметників.
20. Перехід дієприкметників у прикметники (ад'єктивація) та в іменники (субстантивація).
21. Безособові форми на –но, –то.
22. Дієприслівник як форма дієслова.
23. Творення і синтаксична роль дієприслівників.
24. Слова категорії стану (предикативи) та модальні слова.

Модуль 4

1. Службові частини мови.
2. Прийменник як службова частина мови. Основні підходи до визначення статусу прийменника.
3. Морфологічний склад прийменників.
4. Перехід самостійних слів і словосполучень у прийменники.
5. Прислівникові і відіменні прийменники.
6. Вживання прийменників з певними відмінками іменників і субстантивованих слів.
7. Синоніміка прийменників.
8. Сполучники як службові слова.
9. Синтаксичні функції сполучників.
10. Прості, складні і складені сполучники.
11. Сполучники сурядності і підрядності.
12. Сполучні слова; їх відмінність від сполучників.
13. Частки як службові слова.
14. Функції часток.
15. Групи часток за значенням.
16. Словотворча роль часток.
17. Формотворчі частки.
18. Правопис часток з різними частинами мови.
19. Вигук як особлива частина мови.
20. Роль вигуків у реченні, первісні і похідні вигуки.
21. Групи вигуків за значенням, їх уживання.
22. Звуконаслідувальні слова.
23. Вживання вигуків у реченні як еквівалентів (замінників) інших слів – іменників і дієслів.
24. Морфеміка як розділ мовознавства.
25. Морфемна будова слова.
26. Слово і морфема. Типи морфем. Роль кореневих і афіксальних морфем у формуванні структури слова.
27. Поняття про основу слова. Типи основ: непохідна (коренева) й похідна; зв'язана основа. Поняття про твірну основу.

28. Принципи морфемного аналізу слова.
29. Зміни в морфемній структурі слів у процесі розвитку української мови: опрощення, пере розклад, ускладнення.
30. Словотвір як лінгвістична дисципліна.
31. Словотворчий тип, словотвірна модель.
32. Основні способи творення слів у сучасній українській літературній мові.

ПЕРЕЛІК НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна література

1. Алексієнко Л.А. Морфологія сучасної української мови: [Морфологія. Словотвір. Парадигмологія]: навч. посіб. / Л.А. Алексієнко; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: Київський ун-т, 2014. – 675 с.
2. Бойко В.М. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: навч. посіб. / В. М. Бойко, Л. Б. Давиденко. – К.: Академвидав, 2014. – 245 с.
3. Загнітко А.П. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк: БАО, 2011. – 991 с.
4. Зубков М. Г. Сучасна українська ділова мова: Підручник для студ. вищ. навч. закл. / М. Г. Зубков. – К.: Вперед, 2014. – 448 с.
5. Плющ М.Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: підруч. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл. / М. Я. Плющ. – 2-е вид., доп. – К.: Слово, 2010. – 327 с.
6. Сучасна українська мова: Морфологія: підручник / Л.А. Алексієнко, О.М. Зубань, І.В. Козленко; за ред. А.К. Мойсієнка; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: Знання, 2013. – 524 с.
7. Фоміна Л.Ф. Порівняльна граматики української та російської мов. Морфологія: конспект лекцій, прогр. практич. занять / Л. Ф. Фоміна ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, філол. ф-т. – Одеса: ОНУ, 2013. – 84 с.

Додаткова література

1. Антисуржик: Вчимося говорити ввічливо і правильно поводитися / За заг. ред. О. Сербенської. – Львів, 1994.
2. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо / Б. Антонечко-Давидович. – К., 1991.
3. Горох Г.В. Сучасна українська літературна мова (Морфонологія – Словотвір). Модульний курс: підручник / Г.В. Горох. – Вид. 2-ге, допов. – Кам'янець-Подільський: Вид. Зволейко Д. Г., 2010. – 272 с.
4. Жайворонок В. В. Українська мова в професійній діяльності: Навч. пос. / В. В. Жайворонок, В. М. Бріцин, О. О. Тараненко. – К., 2006.
5. Кацавець Р. С. Українська мова: професійне спрямування. Підручник / Р. С. Кацавець. – К., 2007.
6. Левун Н.В. Культура української мови. Норми літературної мови: навч. посіб. / Н.В. Левун; Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. – Дніпропетровськ: Акцент, 2015. – 75 с.
7. Майборода Н.Г. Культура професійного спілкування: усне й писемне мовлення: навч. посіб. для студентів гуманітар. спец. / Н.Г. Майборода; Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. – Дніпропетровськ: Акцент, 2015. – 94 с.

8. Наєнко Г.М. Історична морфологія української мови: Динаміка граматичної форми: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Г.М. Наєнко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: Київ. ун-т, 2010. – 136 с.

9. Пивоваров В.М. Ділова українська мова: Навч. пос. / В.М. Пивоваров, Ю. І. Калашник, Л. Г. Савченко. – Х.: Одіссей, 2007.

С Л О В Н И К И

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ-Ірпінь, 2005.

2. Головащук С. І. Словник-довідник з українського літературного слововживання / С. І. Головащук. – К., 2004.

3. Загнітко А.П. Найновіший російсько-український українсько-російський словник: 100 000 / А.П. Загнітко, М.О. Вінтонів, І.Г. Данилюк. – Донецьк, 2010.

4. Іванець Т.Ю. Схожі, але нетотожні: словник міжмовних омонімів та паронімів (за матеріалами укр. та рос. мов) / Т. Ю. Іванець. – Вінниця, 2006.

5. Полюга Л. М. Словник українських морфем / Л.М. Полюга – 3-є вид. – К., 2009.

6. Селігей П.О. Етимологічний словник запозичених суфіксів і суфіксоїдів в українській мові / П.О. Селігей. – К., 2014.

7. Сліпушко О. Тлумачний словник іншомовних слів / О. Сліпушко. – К., 2006.

8. Словник труднощів української мови: близько 100 000 сл. / уклад. О. М. Уліщенко; заг. ред. В. С. Калашник. – Х., 2010.

9. Сучасний фразеологічний словник української мови / Ярещенко А. П., Бездітко В. І., Козир О. В., Немировська Н. Г. – Х., 2010.

Навчальне видання

УКРАЇНСЬКА МОВА (МОРФОЛОГІЯ): ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Навчальний посібник для студентів I курсу,
які навчаються за напрямом підготовки
6.020303 – Філологія
(кредитно-модульна система)

А в т о р - у п о р я д н и к   **КУПРІКОВА Галина Віталіївна**

В авторській редакції
Комп'ютерний набір *Г. В. Купрікова*

Підписано до друку 15.06.2015. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Гарнітура «Таймс».
Ум. друк. арк. 6,05. Обл.-вид. арк. 6,06.
Тираж 5 пр.

План 2014/15 навч. р., поз. № 2 в переліку робіт кафедри

Видавництво
Народної української академії
Свідоцтво № 1153 від 16.12.2002

Надруковано у видавництві
Народної української академії

Україна, 61000, Харків, МСП, вул. Лермонтовська, 27.